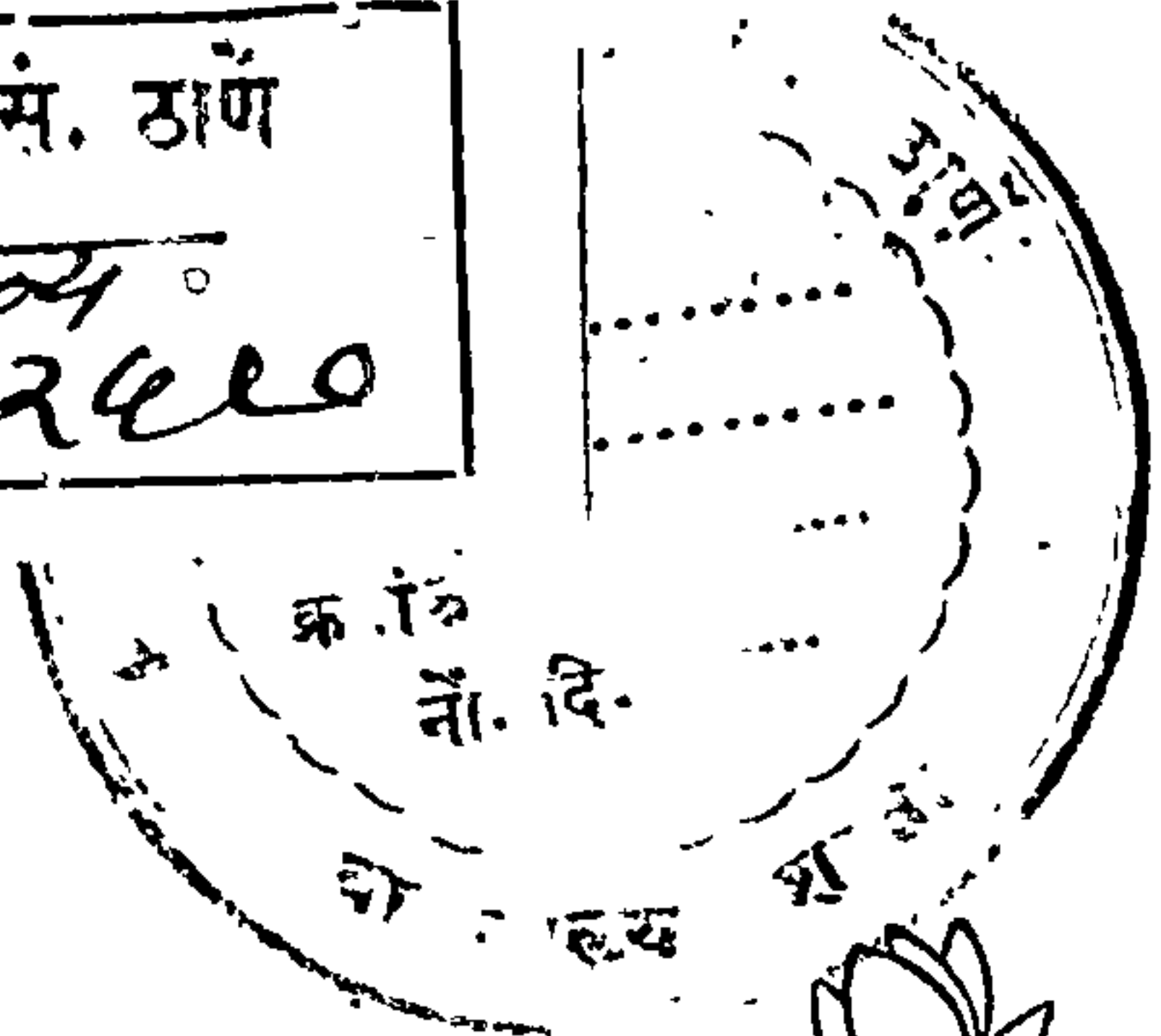

१९५२

अद्वैतकवितेची- तोंड आकार

श्रीपाद जोशी

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय कविते
सं. नं. १२५०

अविभक्तं विभक्तेषु ।

REFBK-0008363

REFBK-0008363

आं तर भा र ती प्र का श न

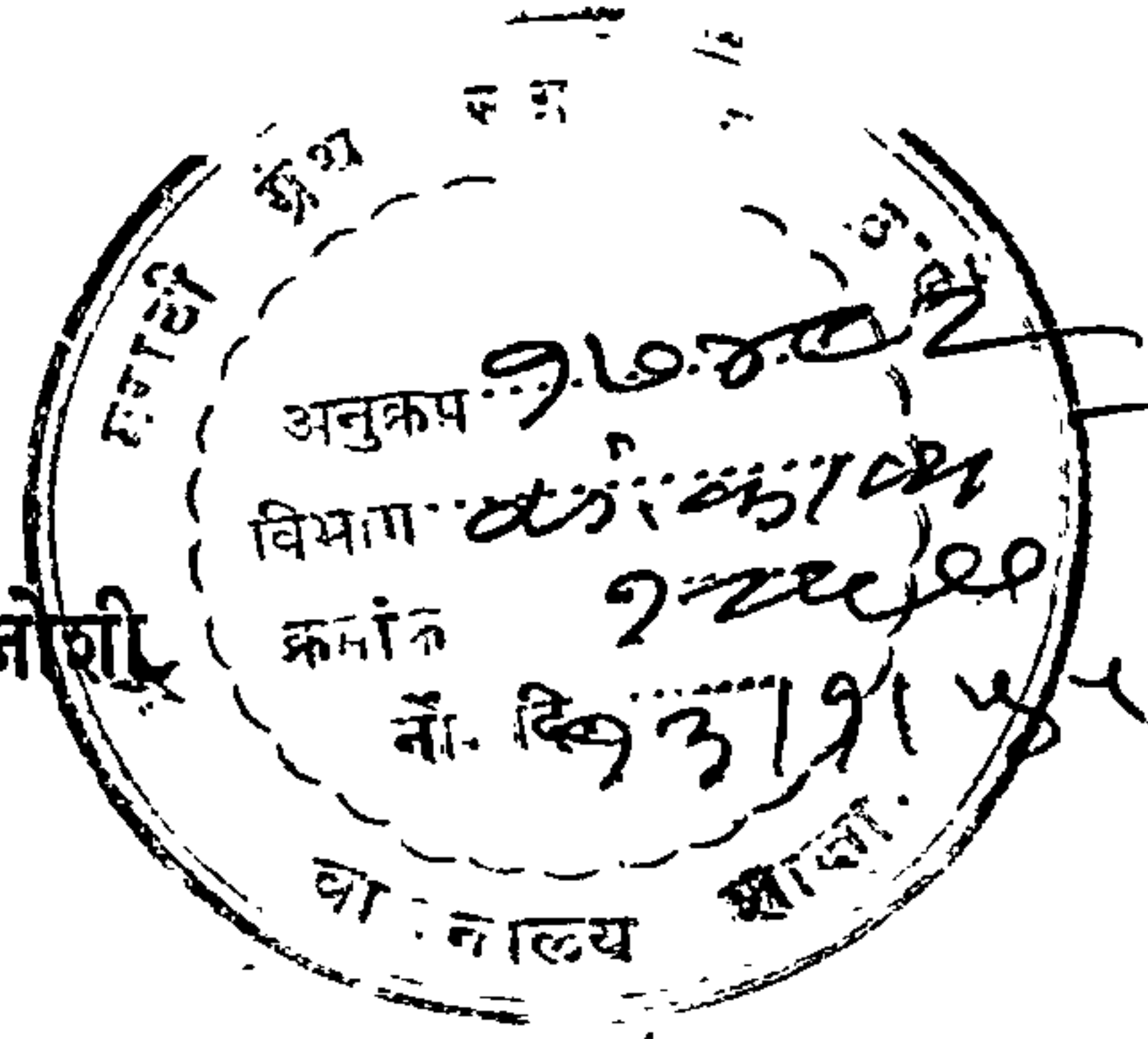
श्री श्रीपाद जोशी

जन्म २३ जानेवारी १९२०, मुरगूड
(जिल्हा कोल्हापूर). पुण्याच्या नूतन मराठी
विद्यालयांतून मॅट्रिक १९३८. त्यानंतर वर्धास
आचार्य काकासाहेब कालेलकर आणि दिल्लीस
सुप्रसिद्ध हिन्दी साहित्यिक व समाजसेवक
श्री वियोगी हरि यांच्या सान्निध्यांत गुजराती,
हिन्दी व अर्दू भाषांचें अध्ययन. १९४२ च्या
आंदोलनांत दोन वर्षे कारावास. १९५२
पासून 'आंतरभारती' चे चिटणीस. मराठी,
हिन्दी, अर्दू, गुजराती, अंग्रजी व बंगाली
या भाषांतून भाषांतरें व स्वतंत्र ग्रंथ-रचना.

अुर्द कवितेची तौडओळख

श्रीपाद जोशी

REFBK-0008363

आं.त र भा र ती प्र का श न

सव्वा रुपया

आंतर भारती प्रकाशन

: ३ :

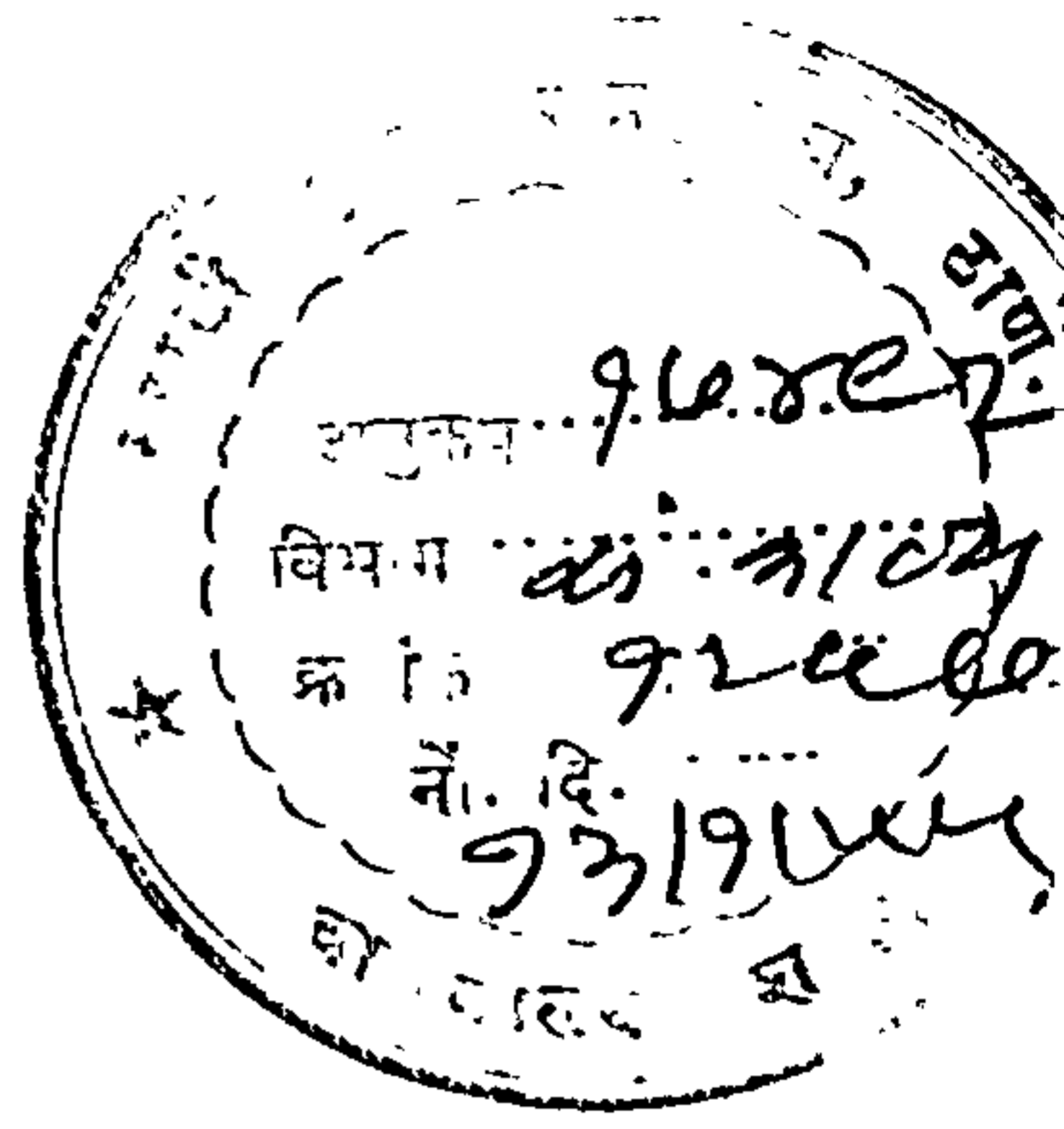
प्रकाशक :

स. ज. भागवत
आंतर भारती कार्यालय
३८८ नारायण पेठ,
पुणे २

प्रथम आवृत्ति
ऑगस्ट १९५४

मुद्रक :

रा. ना. सरनार्ईक
सुलभ मुद्रणालय
२९१ शनिवार पुणे २

दोन शब्दं

‘ क़ाज़ी नज़रुल अिस्लाम ’ या पुस्तकाच्या प्रकाशनानंतर थोड्याच दिवसांच्या अवधीत ‘आंतरभारती’चें तिसरें प्रकाशन ‘ अुर्दू कवितेची तोंड ओळख ’ हें प्रकाशित करण्याचा योग आला ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. या पुस्तकाचे लेखक श्री श्रीपाद जोशी हे भारतीय भाषांचे अभ्यासी आहेत. विशेषतः हिन्दी व अुर्दू साहित्यांचा त्यांचा व्यासंग कित्येक वर्षांचा आहे. या दोन्ही भाषांत त्यांनीं लेखन व भाषण करण्याची अुत्तम शक्ति संपादन केली आहे. आंतरभारतीच्या पुर्णे केंद्रामध्ये त्यांनीं गेलीं दोन वर्षे बंगाली आणि अुर्दू साहित्याचें अध्यापनहि चालविलें आहे. अुर्दू साहित्याचा अितिहास देणारें ‘ अुर्दूके अदीब ’ या नांवाचें अेक चांगलें पुस्तक त्यांनीं हिन्दी भाषेंत लिहिलें आहे. घरबसल्या अुर्दू लिपि शिकूं अिच्छणाऱ्यांसाठीं ‘ अुर्दू लिपि परिचय ’ नांवाचें अेक लहानसें हिन्दी पुस्तक त्यांनीं नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे. तसेंच अुर्दू भाषिकांना नागरी लिपि शिकतां यावी यासाठीं त्यांनीं लिहिलेलें ‘ हफ़तेमें नागरी

लिखावट ' नांवाचें अेक पुस्तकहि वर्ध्यांच्या हिन्दुस्तानी प्रचार सभेनें प्रकाशित केले आहे.

भारताच्या राज्यघटनेंत अुर्दू भाषेचें प्रमुख भारतीय भाषांत परिगणन केले असल्यामुळे भारतीयानीं अुर्दू साहित्याचाहि आस्थेनें परिचय करून घेतला पाहिजे. अितर भारतीय भाषांप्रमाणें अुर्दूनेंहि नागरी लिपीचा स्वीकार केला तर तिच्या प्रचाराला फार साह्य होण्यासारखें आहे. नागरी लिपींतून भारतीय भाषांतील साहित्यांचा अभ्यास करण्याची साधनें तयार करण्याचा 'आंतर भारती'चा निर्धार आहे. हें पुस्तक देखील त्याच दिशेनें टाकलेलें महत्त्वाचें पात्र आहे. अुर्दू साहित्यविश्व संस्कृत साहित्यविश्वाहून बरेंच निराळें असल्यामुळे त्याचा व्यवस्थित परिचय करून घेण्यासाठीं अशा पुस्तकाची मराठी वाचकांना फार गरज भासत होती. श्री श्रीपाद जोशी यांनी ही गरज चांगल्या प्रकारें भागविली आहे, हें महाराष्ट्र-वाचकांच्या, विशेषतः ' आंतरभारती 'च्या भक्तांच्या अनुभवास येतील अशी माझी खात्री आहे. श्री श्रीपाद जोशी ' आंतरभारती 'चे कार्यकर्ते असले तरी या प्रसंगी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणें अुचित्त्व होतील.

रवीन्द्र पुण्यतिथि }
७ ऑगस्ट १९५४ }

—स. ज. भागवत

आभार

हैं लहानसें पुस्तक तयार करण्याच्या कार्मीं मला खालील पुस्तकांची व लेखांची पुष्कळ मदत झालेली आहे. त्यांच्या लेखांचा मी अत्यंत आभारी आहे—

१. आबे हयात (उर्दू) मौलाना मुहम्मद हुसैन आज्ञाद
२. शेरो शायरी (हिन्दी) श्री अयोध्याप्रसाद गोयलीय
३. शेरो सुखन (हिन्दी) श्री अयोध्याप्रसाद गोयलीय
४. उर्दू काव्यकी अेक नभी धारा (हिन्दी) श्री अुपेंद्रनाथ अश्क
५. उर्दू और असका साहित्य (हिन्दी) श्री गोपीनाथ अमन
६. उर्दू ज़बानका संक्षिप्त इतिहास (हिन्दी) श्री रामनरेश त्रिपाठी
७. ' मंगल प्रभात ' मासिकांतील श्री रसूल अहमद अबोध यांचे अनेक लेख.
८. डिक्शमरी ऑफ इस्लाम (इंग्रजी) श्री ह्यूजेस

—लेखक

अुच्चारसंबंधीं कांहीं सूचना

या पुस्तकांतील उर्दू शब्दांचे उच्चार नीट कळावेत, यासाठीं कांहीं अक्षरांच्या खालीं टिबें दिलेलीं आहेत. त्या टिबांना नुक्ता असें म्हणतात. नुक्तां असलेल्या अक्षरांचें उच्चार पुढीलप्रमाणें करावेत:—

क—(कंठांतून)— इंग्रजी Q प्रमाणें

ख— ”

ग— ”

ज़—इंग्रजी Z अथवा मराठी ज़गणें, ज़ना यांतील ' ज़ ' प्रमाणें

ड़—र व ळ यांच्या दरम्यानचा उच्चार

ढ़—र ळ व ह ह्यांच्या मिश्रणाप्रमाणें

फ़—इंग्रजी F प्रमाण

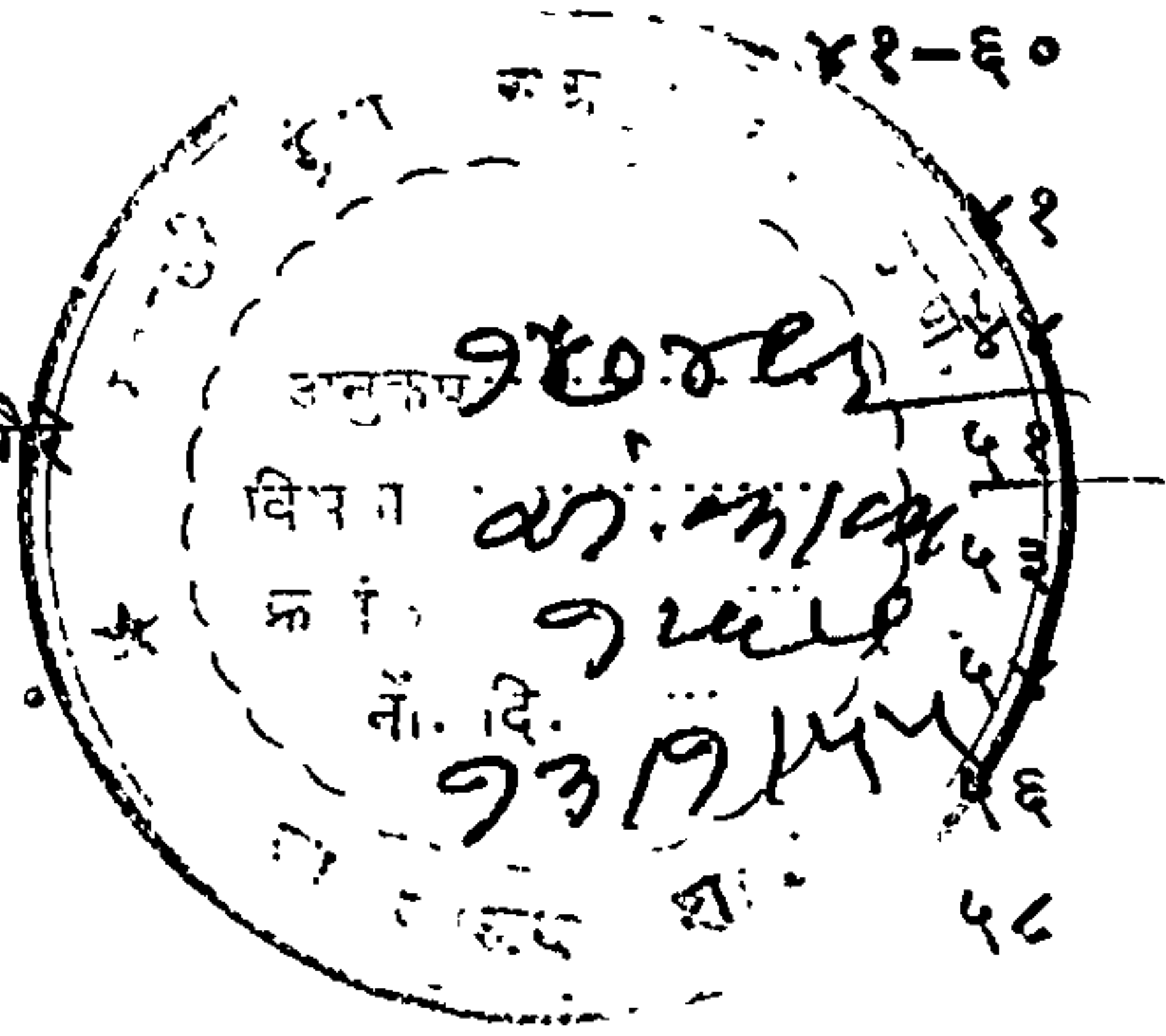

विषयानुक्रम

दोन शब्द	१
आमोर	३
अुर्चारासंबंधी कांहीं सूचना	४
शुद्धिपत्र	८
प्रास्ताविक	९-१२
अुर्दू भाषेची अुत्पत्ति	९
प्रारंभ दक्षिण भारतांत : नांव ' हिन्दी '	९
शेर, मतला व मक़ता	१०
गझल	१२
अुपवन	१३-२७
गुल व बुलबुल	१३
आशियाँ व क़फ़स	१७
बाग़बाँ, गुलर्ची व सैयाद	२०
खिजाँ व बहार	२५
मदिरा व मदिरागृह	२८-४०
मदिरा = शराब	२८
साक़ी, रिन्द व मयख़ाना	३०
बुत व बुतख़ाना	३१
ज़ाहिद, शेख़, नासेह व बिरहमन	३२

प्रेम, जीवन आणि मरण

शमा व परवाना
 अशुक, आशुक व माशुक
 जालिम, क्रातिल, बेवफा वगैरे
 क्रासिद, नामाबर
 जवानीचे पोवाडे
 विरह व मीलन
 जीवन काय आहे ?

सूक्ष्म कविकल्पना व अतिशयोक्ति

कल्पनाविहार
 अतिशयोक्ति

६१-७०

६१

६७

अुर्दूतील कांहीं अितर काव्यप्रकार

रुवाभी

७१

नज़्म

७१

गीत

७३

मरसिया

७४

मसनवी

७४

अुर्दूचे मुशायरे

७५-७८

जनमनस्पर्शी कविसम्मेलने

७६

'मतला अर्ज़ है !'

७७

'मक़ता अर्ज़ है !'

७७

तख़ल्लुस

७८

अुर्दूच्या कांहीं संदर्भ-कथा

७९-८३

आदम, हव्वा व शैतान

७९.

अीसा

८०

मूसा

८०

लैला-मजनूँ

८०

यूसुफ़-जुलेखा

८०

शीरी-फ़रहाद

८१

मन्सूर

८१

क़यामत

८१

काबा

८२

परिशिष्ट : १

८३-८५

कांहीं अुर्दू कवि आणि त्यांचा काळ

परिशिष्ट : २

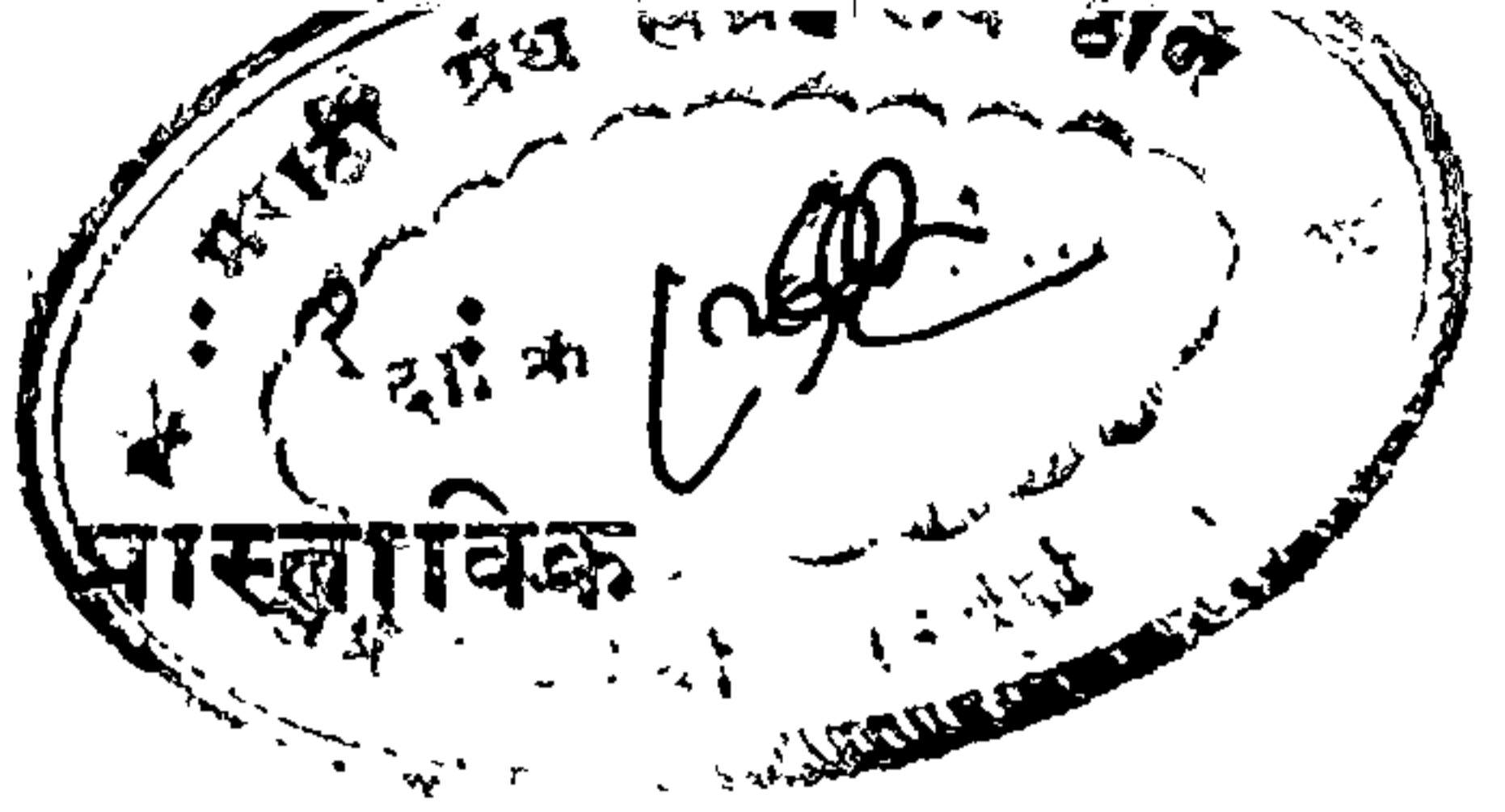
८६-९३

कठिण शब्दांचे अर्थ

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१०	२०	हा	या
१९	१७	हिलाल	हलाल
४९	२१	मजून	मजनूँ
७०	११	क़मर	कमर
७५	३, ४, ८	* मनसवी	मसनवी

अुर्दू भाषेची अुत्पात्ति

अुर्दू ही मुसलमानांची भाषा आहे अशी समजूत मुस्लिमेतरांमध्येच नव्हे तर खुद्द मुसलमानांमध्येहि प्रचलित असलेली आढळते. ही समजूत पूर्णपणे चुकीची आहे असे जरी म्हणतां आले नाही तरी ती पूर्णशाने खरीहि नाही; अशास्त्रीय तर आहेच. ज्याप्रमाणे मराठी भाषेतील लेखकांमध्ये आजपर्यंत ब्राह्मणांची संख्या नेहमीच जास्त राहात आली आहे म्हणून कांहीं मराठी ही फक्त ब्राह्मणांचीच भाषा ठरत नाही, ती बोलणारे लोक सर्व जाती-जमातीतच नव्हे तर ख्रिश्चन, मुसलमान व यहूदी धर्मातहि आहेत व म्हणून ती सर्व लोकांची आहे, त्याप्रमाणे अुर्दूमध्ये साहित्य निर्माण करणारे लोक प्रामुख्याने मुसलमान असले तरी ती भाषा बोलणारे हिन्दु, ख्रिश्चन, शीख वगैरे अन्य धर्मीय लोकहि फार मोठ्या संख्येने आजहि या देशांत विद्यमान आहेत आणि आज तर अुर्दू कथा-कादंबरीच्या क्षेत्रांत आघाडीवर असणारे बहुतेक लेखक हिन्दुच आहेत. यामुळे ही भाषा फक्त मुसलमानांची आहे असे समजणे तर्कशुद्ध होणार नाही.

प्रारंभ दक्षिण भारतांत; नांव ' हिन्दी '

जिला आज आपण अुर्दू असे म्हणतो ती भाषा अिराणांतून अथवा अरबस्तानांतून आलेली नसून भारतांतच अुत्पन्न झालेली आहे. तिचा मूळ सांगाडा हिन्दी-(खडीबोली) चा असून तिचा प्रारंभ मात्र अुत्तर भारतांत न होतां दक्षिण भारतांत बहमनी राज्यांत राजदरबारी झाला. मुसलमान बादशहांच्या दरबारांत या भाषेचा जन्म झाल्यामुळे तिच्यावर त्या दरबाराच्या अनुषंगाने येणारे गुण व दुर्गुण दोन्ही आले. बादशाही थाट, शिष्टाचार (अेटिकेट्स), रुबाव, शान, आवेश वगैरे गुण आणि विलास-प्रियता, अुच्छृंखलता, अनैसर्गिकता वगैरे दोष अुर्दू भाषेत शिरले ते

यामुळेंच, या दरबारांत जे मुस्लिम कवि व साहित्यिक होते त्यांनींच या भाषेला जन्म दिला. ते स्वतः अरबी-फारसी-तुर्की भाषांचे विद्वान् असल्यामुळें त्या भाषांचे शब्द व भाव अर्दूतहि जसेच्या तसे आणि फार मोठ्या प्रमाणावर शिरले. त्यांना देवनागरी लिपि पूर्णपणें अपरिचित होती यामुळें त्यांनीं फारसी लिपीतच कांहीं नव्या अक्षरांची भर घालून अर्दू लिपि तयार केली. मात्र या भाषेला व लिपीला अर्दू हें नांव फार अशीरां म्हणजे अकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस मिळालें. तोंपर्यंत 'हिन्दी' 'हिन्दवी' 'रेख्ता' 'दकिनी' किंवा 'दक्खिनी' वगैरे नांवां या भाषेसाठीं प्रयुक्त होत होती. त्या वेळीं आजची पुस्तकी हिन्दी प्रचारांत आलेली नव्हती. तिच्या अवधी वगैरे तिच्या बोल-भाषां साहित्यिक कामांसाठीं वापरल्या जात होत्या. त्यांना त्यांच्या त्या त्या नांवांनीं संबोधण्यांत येत असे. कालांतरानें (अकोणिसाव्या शतकांत) सध्यांच्या खडीबोली हिन्दीचा प्रचार वाढला, तिला हिन्दी हें नामाभिधान प्राप्त झालें आणि फारसी लिपीत लिहिल्या जाणाऱ्या अरबी-फारसी शब्दांनीं युक्त हिन्दी भाषेसाठीं अर्दू हें नांव रूढ झालें. विजापूर व गोवळ-कोंड्याच्या दरबारांत अर्दू भाषेनें पहिल्या प्रथम साहित्यिक रूप धारण केलें. त्या भाषेत प्रारंभी शुद्ध हिन्दीचे व संस्कृतचे शब्द मोठ्या प्रमाणांत वापरले जात असत; परंतु ही भाषा जेव्हां दक्षिणेकडून उत्तरेकडे दिल्लीच्या दरबारांत गेली तेव्हां तिनें आपला भारतीय पेहराव टाकून अस्सल अिराणी पेहराव धारण करण्यास सुरुवात केली. आणि पुढें हा विदेशी पेहरावाचा तिनें कायमचा स्वीकार केला. यामुळें अर्दू काव्याचा रसास्वाद घेणाऱ्याला त्यांतील विदेशी संकेतांचा अर्थ प्रथम समजून घ्यावा लागतो. आपणहि अर्दूतील विशिष्ट संज्ञांचा अर्थ प्रथम समजून घेऊं.

शेर, मतला व मकता

अर्दू कवितेचा प्राथमिक घटक दोन पंक्तींचा असतो. त्याला शेर असें म्हणतात. त्यांतील प्रत्येक पंक्तीला 'मिसरा' असें म्हणतात. मात्र मराठी-तील श्लोकाप्रमाणें या दोन्ही पंक्ती यमकयुक्तच असल्या पाहिजेत असें बंधन नसतें. किंबहुना या दोन निर्यमकच असतात. फक्त कवितेच्या

(गझलाच्या) सुरुवातीच्या दोन ओळी यमकयुक्त असतात. त्यांना मतला असे म्हणतात. गझलांतील प्रत्येक शेरान्या दुसऱ्या ओळीचे या मतल्यारशी यमक साधलेले असते. कवितेच्या शेवटच्या दोन पंक्तींना ' मकता ' असे म्हणतात. या मकत्यामध्ये कवीचे टोपणनाव (तखल्लुस) असते. अुदाहरणार्थ, आपण ' मीर ' कवीचा हा गझल घेऊं:—

अिवतदाअे अिशुकु है रोता है क्या ?
 आगे आगे देखिये होता है क्या ?
 काफिलेमें सुबहके अिक शोर है ।
 यानी गाफिल हम चले सोता है क्या ?
 सब्ज होती ही नहीं यह सर जर्मा ।
 तुरुमे रुवाहिश दिलमें तू बोता है क्या ?
 यह निशाने अिशुकु हैं जाते नहीं ।
 दाग छातीके अबस धोता है क्या ?
 गैरते यूसुफु है यह वक्रते अजीज ।
 ' मीर ' अिसको रायगाँ खोता है क्या ?

[अर्थ : अरे ही तर प्रेमाची नुसती सुरुवात आहे. अितक्यांतच काय रडतोस ? पुढे काय हेतें तें पाहा. सकाळच्या तांड्यामध्ये अेकच आवाज दुमदुमत आहे कीं, ' अरे गाफील माणसा, आम्ही तर निघालों; तूं अजून-हि काय झोपला आहेस ? ही हृदयरूपी भूमि सुपीक-समृद्ध होतच नाही. तेव्हां तिच्यांत तूं अभिलाषारूपी बीज कशाला पेरतोस ? तुझ्या छातीवरील ते डाग सामान्य डाग नसून त्या प्रेमाच्या खुणा आहेत. त्या निरर्थक धुवून टाकण्याची धडपड कशाला करतोस ? ' मीर ' ही वेळ अत्यंत सुंदर व मोलाची आहे. ती तूं फुकट कां घालवितोस ?]

या गझलमधील पहिल्या दोन ओळी ' मतला ' आणि शेवटच्या दोन ओळी ' मकता ' होत. मधील सहा चरणांचे तीन शेर आहेत. गझलमध्ये अमुक अितकेच शेर असले पाहिजेत असे बंधन नसते. त्याचप्रमाणे एकाच

विषयाचें सुसंगत वर्णन एका गझलांत असलें पाहिजे असा निर्बंधहि त्यांत नसतो. एकाच गझलांत अनेक भिन्न-भिन्न विषयांचें वर्णन करणारेहि शेर येतात.

गझल

अुर्दू काव्याचा प्रारंभ गझलापासूनच झाला. पुढें त्यांत कसीदा (स्तुतिकाव्य), मसनवी (खंडकाव्य), मर्सिया (शोकगीत), नज़्म (कविता), गीत (भावगीत) वगैरे अनेक काव्यप्रकार निर्माण झाले. परंतु गझलाची पकड मात्र केव्हांच ढिली पडली नाही. आजहि गझल लिहिले व गायिले जातात व मोठ्या आवडीनें ऐकले जातात. कारण गझलाचा विषय प्रेम असतो; त्यांत स्त्री-पुरुषांचा प्रणय, मीलन, विरह, अभिलाषा, आशा-निराशा वगैरे मानवी भावनांचें वर्णन मोठ्या नाजूक व आकर्षक भाषेत केलेलें असतें. शृंगाररसाचा अुत्कर्ष गझलांमध्येच पाहावयास सांपडतो. फारसीमध्ये क्रियापदाला लिंगभेद नसतो. अुर्दू गझलामध्ये आणि काव्यामध्येहि फारसीच्या अनुकरणानें अेक वैशिष्ट्य आलेलें आहे. तें म्हणजे त्यांतील प्रेमी व प्रेमपात्र दोघेहि पुल्लिंगी असतात. वस्तुतः त्याचा अर्थ स्त्री-पुरुषांचें प्रेम असाच बहुधा असतो; परंतु अेकदां पुल्लिंगाची पडलेली प्रथा तशीच चालू राहिली आहे.

आतां आपण अुर्दू काव्यांतील कांहीं प्रतीकांची ओळख करून घेअूं.

अपवन

गुल व बुलबुल

संस्कृत आणि अितर भारतीय भाषांत ज्याप्रमाणें मेघ व चातक, कमल व भ्रमर, चंद्र व चकोर यांचीं प्रतीकें परंपरागत चालत आलेलीं आहेत त्याचप्रमाणें फारसी भाषेचा वारुसा घेऊन आलेल्या अुर्दूमध्ये बागेचें व तिच्या अनुषंगानें येणाऱ्या अितर गोष्टींचें महत्त्व फारसी भाषेप्रमाणेंच चालत आलेलें आहे. मोठमोठ्या फळा-फुलांच्या बागांनीं समृद्ध असलेल्या अिराणांत हीं प्रतीकें स्वाभाविक व नैसर्गिक असलीं तरी जेथें बागा अभावानेंच तळपतात त्या भारतामध्ये हीं प्रतीकें कृत्रिम व पुस्तकी भासतात. परंतु अनेक वर्षांपासून त्यांचा अुल्लेख कानांवर पडत असल्यामुळें तीं परिचित वाटूं लागलीं आहेत.

अुर्दू भाषेंत बागेला चमन, गुलशन, गुलिस्ताँ, बाग, बगीचा वगैरे अनेक नांवें आहेत. हीं जेव्हां प्रतीकात्मक अर्थानें वापरलीं जातात तेव्हां त्यांचा अर्थ स्वतःचें घर, स्वतःचा देश, मातृभूमि, जन्मभूमि असा असतो. अुदाहरणार्थ ' तरानाअे हिन्दी ' (हिन्दचें गाणें) या आपल्या सुप्रसिद्ध कवितेंत महाकवि अिकबाल म्हणतात,

‘ सारे जहाँसे अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा ।

हम बुलबुलें हैं अिसकी यह गुलिस्ताँ हमारा ॥ ’

[सर्व जगांत आमचा हा हिन्दुस्तानच चांगला आहे. आम्ही येथील बुलबुल असून ही आमची बाग आहे.]

किवा ' साक्किब ' लखनवी हे आपल्या अेका गझलांत म्हणतात,

गुलशन बहारपर था नशेमन बना लिया ।

मैं क्यों हुआ असीर ? मेरा क्या कसूर था ? ॥

[बागेला अगदीं बहर आला होता म्हणून मीं तेथें आपलें घरटें बांधलें. परंतु मग मी कां बरें कैद झालों ? माझा काय दोष होता ?]

खुदफ़रामोश क़फ़समें हैं, चमन याद नहीं ।
ग़ैरके हो गये जैसे कि वतन याद नहीं ॥

[आम्हांला या पिंजन्यामध्ये स्वतःचाच विसर पडला आहे. आमचें अपुवण आम्हांला आठवत नाही. आम्ही अितके कांहीं परक्यांचे होअून गेलों आहोंत कीं, आम्हांला आमच्या मातृभूमीचीहि आठवण येत नाही.]

गुल म्हणजे फूल, बुलबुलाचें जीवन-सर्वस्व. त्या फुलाच्या आधारावरच बुलबुल जगत असतो. (बुलबुल शब्द कांहीं लोक पुंलिंगी व कांहीं स्त्रीलिंगी समजतात.) बुलबुल जेव्हां पिंजऱ्यांत अडकतो तेव्हां त्याला आपल्या बागेची व बागेतील फुलांची आठवण येणें साहजिकच नव्हे काय ? 'चकवस्त' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

गुल नहीं तो बूअे गुल ही से मुअत्तर हो दिमाग ।
कोअी रख देता क़फ़स मेरा हवाके सामने ॥
रंजो राहतका सबब दुनियामें कुछ पाया नहीं ।
हश्रमें हम साफ़ कह देंगे खुदाके सामने ॥

[फूल नाही तर निदान फुलाच्या सुगंधानेंच माझा मेंदू सुवासित होवो. माझा हा पिंजरा कोणी तरी वाऱ्याच्या समोर ठेवील काय ? या जगामध्ये सुख व दुःख यांचें कांहीं कारण मला तरी सांपडलें नाही. ही गोष्ट अीश्वरी न्यायालयांत मी अगदीं साफ सांगून टाकणार आहे.]

‘शाद’ अज़ीमाबादी अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

गुंचोंके मुस्कराने पै कहते हैं हँसके फूल ।
“ अपना करो खयाल, हमारी तो कट गयी ” ॥

[फुलांची दुर्दशा पाहून कळ्या त्यांना हंसतात. त्यावर फुलें हंसून त्यांना म्हणतात, ‘ कोणत्या का प्रकारें होअीना, आमचें आयुष्य तर निघून गेलें. आसां तुम्ही स्वतःची काळजी घ्या म्हणजे झालें. ’]

अेका अज्ञात कवीनें मित्र व शत्रु यांचें फूल व कांटे यांच्या रूपकाच्या साहाय्यानें किती सुंदर स्वभावचित्र रेखाटलें आहे पाहा:—

रफ़ीकोंसे रक़ीब अच्छे जो जलकर नाम लेते हैं ।
गुलोंसे ख़ार बेहतर हैं जो दामन थाम लेते हैं ॥

[मित्रांपेक्षां शत्रुच जास्त चांगले; कारण द्वेषाने का होईना, ते आमचे नांव काढीत असतात. उदाहरणार्थ, फुलांपेक्षां कांटेच अधिक चांगले; कारण ते आमच्या कपड्यांत घुसून आम्हांला पकडून ठेवतात.]

देशामध्ये किंवा जगामध्ये आपल्या गुणांची कदर करणारे कोणी नाहीं म्हणून अनेक गुणी लोक दुःखी असतात. त्यांचे सांत्वन करण्यासाठी जणूं महाकवि अिकयालांनीं हा शेर लिहिा असावा:—

हजारों साल नर्गिस अपनी बेनूरी पै रोती है ।
बड़ी मुश्किलसे होता है चमनमें दीदावर पैदा ॥

[आपली कदर कोणी करीत नाहीं म्हणून हजारों वर्षे नर्गिस पुष्प शोक करीत असते. कारण बागेमध्ये फुलांची किंमत ओळखणारा गुणज्ञ मोठ्या मुष्किलीनेच निर्माण होतो.]

फारसी वाङ्मयांत सुंदर डोळ्यांना अुपमा देण्यासाठी नर्गिस या फुलाचा प्रयोग करण्यांत येतो. नर्गिस = कमलाक्षी.

आपल्याकडे फुलासारख्या नाजूक शरीराच्या स्त्रीला कुसुम हें नामाभिधान आहे. तसेच फारसी-अुर्दूमध्ये गुलबदन हें नांव आहे. गुल म्हणजे फूल आणि बदन म्हणजे शरीर. या शब्दाचा अुपयोग 'दर्द' कवींनीं किती सुंदर तऱ्हेने केला आहे पाहा:—

वसा है कौन तेरे दिलमें गुलबदन औ 'दर्द' ।
कि वू गुलालकी आयी तेरे पसीनेसे ॥

[हे दर्द, तुझ्या हृदयांत कोणत्या कोमलांगिनें घर केलें आहे ? कारण तुझ्या घामाला गुलालाचा सुवास आला.]

आजचे अेक श्रेष्ठ कवि श्री जिगर मुरादाबादी कवीचे वर्णन करतांना कळी आणि दंवबिंदु या प्रतीकांचा कसा सुंदर अुपयोग करतऱ्हात पाहा:—
अल्लाह अल्लाह हस्तिअे शायर । क़त्व गुंचेका, आँख शबनमकी ।
अिस ज़मानेका अिन्क़लाब न पूछ । रूह शैतानकी शक़ल आदमकी ॥

[कवीच्या अस्तित्वाचें वर्णन काय करावें ? त्याचें हृदय कळीचें असतें आणि डोळे दंभ्रिंदूंचे असतात. परंतु आजच्या जमान्यांतील कांति कांहीं विचारुं नका. हल्लीं माणसाचा बाह्य आकार आदिमानवाचा आहे खरा, परंतु त्याचा आत्मा मात्र सैतानाचा आहे.]

फुलांवर जिवाभावानें प्रेम करणारा बुलबुल हें अुर्दू काव्यांतील निष्ठावंत प्रियकराचें प्रतीक आहे. याला 'गुलदम' अथवा 'अन्दलीव' असेंहि म्हणतात. फुलाला जरा कुठें दुखलें—खुपलें कीं बुलबुलाच्या हृदयांत वेदना होते. 'सोज' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

तडपती क्यों है औ बुलबुल ? कमाल अितना तो पैदा कर ।
कि तेरा अश्क जिस जा गिर पड़े, गुलज़ार पैदा हो ॥

[हे बुलबुला, तूं विनाकारण कां तळमळतोस ? स्वतःमध्ये अितकें सामर्थ्य तूं निर्माण कर कीं ज्या ठिकाणीं अश्रु पडेल तेथें सुंदर बाग निर्माण होअील.]

आजच्या काळांत नालायक माणसांना नसतें महत्त्व मिळत असलेलें पाहून 'अकबर' कवि म्हणतात:—

क़द्रदानोंकी तवीयतका अजब रंग है आज ।
बुलबुलोंको है ये हसरत कि वे अुल्लू न हुअे ॥

[गुणी लोकांची कदर करणाऱ्या गुणज्ञांची मनःस्थिति हल्लीं मोठी विचित्र झाली आहे. त्यामुळें बुलबुलांना अशी हळहळ वाटते कीं, आपण निष्कारण बुलबुलाच्या जन्माला आलों. त्यापेक्षां घुबडें झालों असतों तर आपली जास्त कदर झाली असती.]

आपल्या प्रियतमेवर, फुलावर अितर कोणी प्रेम करीत आहे असें दिसतांच बुलबुलाची काय स्थिति होते तिचें वर्णन 'साक्लिब' असें करतात:—

फट पडा अेक आसमाँ बुलबुलके दिलपर रातको ।
रख दिया फूलों पै मुँह शबनमने जिस दम प्यारसे ॥

[दंभ्रिंदूंनीं प्रेमभरानें फुलांवर आपलें मुख ठेवलेलें पाहतांच रात्रीच्या वेळीं बुलबुलाच्या अंतःकरणावर जणूं आकाशच कोसळतें.]

बुलबुलाप्रमाणेंच जेव्हां कविहि निराश व दुःखी असतो तेव्हां तो 'रिन्द' कवीप्रमाणें त्याला उद्देशून म्हणतो:—

आ अन्दलीब ! मिलके करें आहो ज़ारियाँ ।
तू हाय गुल पुकार, मैं चिल्लाऊँ हाय दिल ॥

[बुलबुला, ये ! आपण दोषे मिळून विलाप करुं या. तूं फुलाच्या नांवानें आक्रोश कर; मी दिलाच्या (प्रियतमेच्या) नांवानें टाहो फोडतो.]

'अेक आरजू' (अेक अभिलाषा) या कवितेंत महाकवि अिकत्राल आपली अशी अिच्छा व्यक्त करतात कीं,

मानूस अिस कदर हो सूरतसे मेरी बुलबुल ।
नन्हेसे दिलमें अुसके खटका न कुछ मेरा हो ॥

[बुलबुलाला माझ्या चेहऱ्याची अितकी दाट ओळख व्हावी आणि मजबद्दल त्याला अितकें प्रेम वाटावें कीं त्याच्या लहानशा हृदयांत माझ्या-विषयी थोडीदेखील भीति अुरतां कामा नये.]

आशियाँ व क़फ़स

आशियाँ किंवा आशियाना म्हणजे घरटें. माणसाचें जसें घरकुल तसें बुलबुलाचें घरटें. मातृभूमि, जन्मभूमि, स्वतःचें शहर वगैरे स्थानाचें प्रतीक म्हणूनहि 'आशियाना' हा शब्द वापरण्यांत येतो. याच्या अुलट अर्थाचा शब्द म्हणजे 'क़फ़स' (पिंजरा) अनेक वेळां 'आशियाँ' व 'क़फ़स' हे शब्द जोडीनेच येतात. अुदाहरणार्थ, 'साक्रिब' लखनवी अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

क़फ़स औ आशियाँका फ़र्क़ अै सैयाद ! सुन मुझसे ।
यह तेरी दस्तकारी है, अुसे मैंने बनाया है ॥

[हे शिकान्या, पिंजरा आणि घरटें यांतील फरक तूं माझ्याकडून अैक. हा पिंजरा तूं बनविलेला आहेस आणि घरटें हें मीं बनविलेले असतें.]

स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य यांतील फरक किती वेचक शब्दांत कवीनें सांगून टाकला आहे !

हेच कवि आणखी अेके ठिकाणीं म्हणतात,
दिल घुट रहा है आपसे आप आशियानेमें ।
अच्छी नहीं चमनकी हवा इस ज़मानेमें ॥

[या घरट्यामध्ये आपोआपच, निष्कारण जीव गुदमरुं लागला आहे. हल्लीं बागेची हवाच बिघडून गेली आहे.]

स्वतंत्र देशांतहि पुष्कळ वेळां व्यक्तींच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी चालू असते. तिला हा शेर तंतोतंत लागू पडतो.

‘ आसी ’ लखनवी साहेब अेके ठिकाणीं म्हणतात :—

अुस साल फ़स्ले गुलमें अुजड़ा था बनते-बनते ।
रहता तो आशियाँको अब अेक साल होता ॥

[गतवर्षीं फुलांच्या मोसमांत माझे घरटे तयार होतां होतांच मोडून पडलें. ते जर टिकून राहिलें असतें तर जेव्हांना अेक वर्षाचें झालें असतें.]

‘ साक्रिब ’ साहेब अेके ठिकाणीं लिहितात:—

हो गये बरसों कि आँखोंकी खटक जाती नहीं ।
जब कोअी तिनका अुड़ा, घर अपना याद आया मुझे ॥

[किती तरी वर्षे झालीं परंतु अजून डोळे कारागृहाला सरावले नाहीत. अेखादी गवताची काडी अिकडून तिकडे अुडून पडली कीं मला माझे घरटे आठवतें. वाटतें, आपण बाहेर असतो तर अशा काड्यांनीं आपलें घरटे सजविलें असतें]

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताची जी स्थिति झाली तिचें चित्र पंचवीस वर्षांपूर्वीं होऊन गेलेल्या ‘ चक्रवस्त ’ कवींच्या या शेरांत किती हुबेहूब पाहावयास मिळतें पाहा:—

हुअे क़ससे रिहा भी तो किस मुसीबतमें ।
अँधेरी रात है और आशियाँ नहीं मिलता ॥

[पिंजऱ्यांतून सुटलों खरें, परंतु समोर दुसरींच संकटे वाढून ठेवलेलीं आहेत. रात्रीचा काळोख सर्वत्र पडलेला आहे आणि घरटे सांपडत नाही.]

हेच कवि आणखी अेके ठिकाणीं म्हणतातः—

यह अिक्कलाब हुआ आलमे असीरीमें ।

कफ़समें रहके हम अपनी सदाको भूल गये ॥

[बंदिवासामध्ये अशी अेक विचित्र क्रांति घडून आली कीं, पिंजन्यांत राहिल्यामुळे आम्हांला आमच्याच आवाजाचा विसर पडला.]

पाश्चात्य संस्कृतीच्या पुरस्कृत्यांना अुद्देशून ' अिकबाल ' म्हणतातः—

गुज़र गया अब वह दौर साक़ी, कि छुपके पीते थे पीनेवाले ।

बनेगा सारा जहान भयखाना, हर कोअी बादहख़वार होगा ॥

तुम्हारी तहज़ीब अपने खंजरसे आप ही खुदकशी करेगी ।

जो शाख़े नाज़ुक पै आशियाना बनेगा, ना पायदार होगा ॥

[हे साक़ी, मद्य पिणारे चोरून पीत असत तो काळ आतां गेला. यापुढे सारें जग मदिरालय बनेल आणि प्रत्येकजण मद्यपी होईल (मद्य = ज्ञान, विद्या). तुझी संस्कृति स्वतःच्याच खंजिराने आत्महत्या करील. अरे, नाज़ुक फांदीवर बांधण्यांत आलेले घरटे किती काळ टिकाव धरणार ?]

महाकवि अिकबाल 'अस्मितेचा मृत्यु' या आपल्या कवितेंत म्हणतातः—

खुदीकी मौतसे हिन्दी शिकस्ता बालोपर ।

कफ़स हुआ है हिलाल और आशियाना हराम ॥

[भारतीयांची अस्मिता नष्ट झाल्यामुळे त्यांची स्थिति पंख तुटलेल्या पक्ष्यांप्रमाणे झाली आहे. त्यांना पिंजराच पवित्र वाटू लागला आहे आणि स्वतःचे घरटे निषिद्ध वाटू लागले आहे.]

' असगर ' गोंडवी साहेब पारतंत्र्यांतील माणसाच्या मनाची स्थिति पुढील शेरांत किती हुबेहूब वर्णन करतात पाहाः—

रूदादे चमन सुनता हूँ अिस तरह कफ़समें ।

जैसे कभी आँखोंसे गुलिस्ताँ नहीं देखा ॥

[या पिंजन्यामध्ये मी बागेच्या गोष्टी अशा कांहीं अुत्सुकतेने अैकतोंकीं, जणू या डोळ्यांनीं बाग कधीं पाहिलीच नाही.]

महाकवि अिकबाल आपल्या ' तराना अे मिल्ही ' (जातीय काव्य) च्या कवितेंत अेके ठिकाणीं म्हणतात:--

अै गुलिस्ताने अंदलिस ! वह दिन हैं याद तुझको ?
था तेरी डालियोंमें जब आशियाँ हमारा ॥

[हे स्पेनच्या अुपवना, तुझ्या फाद्यांवर आम्हीं मुसलमानांनीं घरटें बांधलें होतें तो काळ तुला आठवतो ना ?]

' गालिब ' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

क़फ़समें मुझसे रूदादे चमन कहते न डर हमदम ।
गिरी है जिस पे कल बिजली वह मेरा आशियाँ क्यों हो ? ॥

[हे मित्रा, पिंजऱ्यामध्ये बागेची इकीगत सांगायला तूं कचरूं नकोस. काल ज्याऱ्यावर वीज पडली तें माझेंच घरटें असेल कशावरून ?]

आणि—

कुछ क़फ़समें थिन दिनों लगता है जी ।
आशियाँ अपना हुआ बरबाद ' गालिब ' क्या ? ॥

[हल्लीं पिंजऱ्यांतच माझें मन रमत आहे. याचा अर्थ माझें घरटें तिकडे नष्ट झालें आहे कीं काय ?]

बाग़बाँ, गुलचीं व सैयाद

बाग़बाँ अथवा बाग़वान म्हणजे माळी. बागेंतील झाडांना पाणी घालून वाढविण्याची जबाबदारी यानें घेतलेली असते. त्यामुळें बुलबुलाला हा आपला मित्र अथवा हितकर्ता आहे असें वाटतें; परंतु तोच जेव्हां बागेंतील फुलें तोडूं लागतो तेव्हां तो आपला दुष्मन आहे असें बुलबुल समजतो आणि त्याचें दुःख अधिकच वाढतें. गुलचीं म्हणजे फुलें तोडणारा. बुलबुलाचा हा कट्टा शत्रु आहे. फुलांना कुणीहि दुखापत केली तरी बुलबुलाला तें मुळींच खपत नाही सैयाद म्हणजे शिकारी. बुलबुलाला पकडणें, पिंजऱ्यांत बंद करून ठेवणें, त्याचें घरटें मोडून टाकणें, बागेला आग लावणें वगैरे दुष्कृत्यें सैयाद करीत असतो. लोकांना गुलामींत ठेवणारे राज्यकर्ते म्हणजेच सैयाद !

अुर्दूच्या प्रारंभिक अवस्थेंतील ' बहेरी ' कवि अेका कवितेंत म्हणतो:—

चमन मानिन्द मैं क्यों सुक न जाना ?
जो होवै बाग सट माली निराला ॥

[माळी बाग सोडून निघून गेला तर ती बाग सुकून जाते. त्याप्रमाणें ती प्रियतमा मला सोडून गेल्यामुळें मी अगदीं सुकून गेलों आहे.]

जेव्हां खुद्द माळीच शत्रु बनतो तेव्हां बुलबुलाची मनःस्थिति काय होते. याचें चित्र ' साक्त्रि ' लखनवी या शब्दांत रेखाटतात:—

बागवाँने आग दी जब आशियानेको भेरे ।
जिन पै तं किया था, वही पत्ते हवा देने लगे ॥

[माळ्यानेच माझ्या घरच्याला आग लावली तेव्हां ज्या पानांवर मी डोकें ठेवून झोंपत होतो तीं पाने अिकडे तिकडे अुडून आग भडकवूं लागली; घर फिरलें कीं वासेहि फिरूं लागतात असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं.]

' मुसहफी ' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

कहाँ तलक फिरें अुडते अधर अधर सैयाद ?
तेरे ही नज़र हैं अब ले ये मुश्ते पर सैयाद ॥

[हे शिकान्या, मी किती वेळ अिकडे तिकडे अुडत राहणार ? माझ्या शरीरावर जीं कांहीं मूठभर पिसें आहेत तीं तुलाच लखलाभ होवोत. हीं घे.]

' दबीर ' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

मैं कुश्ता हूँ किसी गुलके मिसी आलूदः दंदाँका ।
चढ़ाना बागवाँ तुरबत पै मेरी बर्गे सौसनको ॥

[कोणा तरी फुलांच्या मिसी (राखुंडी) लावलेल्या दातांचें मी भस्म आहे. त्या फुलासारख्या प्रियतमेवर मी फिदा आहे. म्हणून हे माळ्या माझ्या थडग्यावर तुं सौसन नामक फुलांची पाकळी वाहा.]

‘ असगर ’ गोंडवी साहेब म्हणतात:—

नःमअे पुरदर्द छेडा मैने भिस अन्दाजसे ।
खुद-व-खुद नजर पडने लगी सैयादकी ॥

[कारुण्यरसानें ओथंवल्लें गाणें मीं अशा पद्धतीनें सुरू केलें कीं आपोआपच शिकान्याची नजर माझ्याकडे वळूं लागली.]

स्वतःला कैद करून ठेवणाऱ्या शिकान्याला अुद्देशून भिकवालांचा बुलबुल विनवितो:—

आजाद मुझको कर दे, ओ कैद करनेवाले ।
मैं बेजबाँ हूँ कैदी, तू छोड़कर दुआ ले ॥

[हे कैद करणाऱ्या, तूं मला सोडून दे. मी मुका कैदी आहे. मला मुक्त करून तूं माझा आशीर्वाद घे.]

‘ बर्क ’ देहलवी अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

बर्क गिरनेको गिरी लेकिन ज़रा बचकर गिरी ।
आँच तक न आने पायी खानये सैयाद पर ॥

[वीज पडली खरी परंतु जरा दुसरीकडे पडली. त्यामुळें शिकान्याच्या घराला मुळींसुद्धां झळ लागली नाही.]

‘ दाग ’ कवि म्हणतात:—

सुनते हैं गुलचींसे झगड़ा हो गया सैयादका ।
हमसफ़ीरो आज मौक़ा है मुबारकबाद का ॥

[फुलें तोडणारा व शिकारी हे दोघेहि कूरच आहेत. त्यांच्यांत भांडण झालें असें कळतें. मित्रांनो, खरोखरी आजचा दिवस अेकमेकांचें अभिनंदन करण्याचा आहे.]

शिकान्याच्या कठोर हातांचें वर्णन करतांना कविवर ‘ भीर ’ म्हणतात:—

बहुत हैं हाथ ही तेरे, न कर क़फ़सकी फ़िकर ।
मेरा तो काम अिन्हींमें तमाम है सैयाद ॥

[हे शिकान्या, तुझे हातच अितके मजबूत व कठोर आहेत कीं, त्यांच्या

तावडीत सांपडल्यानंतर मला जगण्याची कांहीं आशा नाही. तेव्हां तू पिंजऱ्याची चौकशी कशाला करतोस ? पिंजऱ्यांत पोंचण्यापूर्वीच माझा निकाल लागून जाईल.]

तेच पुढे म्हणतात:—

कैदे कफ़ससे झूटके देखा जला हुआ ।

पहुँचे न होते काश कि हम आशियाँ तलक ॥

[पिंजऱ्याच्या कैदेतून सुटका झाल्यानंतर घरी येऊन पाहतो तो घरटे जळून गेलेले ! अरेरे, त्यापेक्षां मी घरट्यापर्यंत पोंचलोच नसतो तर किती चांगले झाले असते !]

‘ आतिश ’ कवि गुलामगिरीत खितपत पडणाऱ्या व्यक्तीच्या मनार्चे किती सुंदर वर्णन करतात पाहा:—

खुली है खानये सैयादमें हमारी आँख ।

कफ़सको जानते हैं आशियाँ नहीं मालूम ॥

[मी पहिल्यांदा शिकान्याच्या घरांतच डोळे उघडले. म्हणजे जन्मतां-क्षणीच मी शिकान्याच्या हातांत पडलो. मला पिंजऱ्याची ओळख आहे; घरटे कसले असते तेच मला माहित नाही.]

हिन्दी स्वातंत्र्यलढ्याच्या प्रारंभिक सनदशीर अवस्थेत ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतीचे स्वराज्य मिळावे—अिग्रजांनी राजे म्हणून राहावे परंतु अंतर्गत स्वातंत्र्य असावे अशी मागणी काँग्रेस करित होती. हीच कल्पना ‘ चक्रस्त ’ कवींनी रूपकात्मक पद्धतीने अशी मांडली आहे:—

मुझको मिल जाये चहकनेके लिअे शाख मेरी ।

कौन कहता है कि गुलशनमें न सैयाद रहे ॥

[मला चिंचिव करण्यापुरती फांदी मिळाली तरी पुष्कळ झाले. बागेमध्ये शिकान्याने राहतांच कामा नये असे कोण म्हणतो ?]

गुलौने बाग छोड़ा तंग आकर जोरे गुलचींसे ।

चमन वीरान होता है खबर ले बागवाँ अपनी ॥

[फुलें तोडणाऱ्याच्या जुलुमाला कंटाळून फुलांनी वागेचा त्याग केला. यामुळें वाग ओस पडत आहे. तेव्हां हे माळ्या, तूं आपली काळजी घे.]

अुर्दू कवितेंत आकाश हें जुलुमी अत्याचारी व्यक्तीचें प्रतीक आहे. म्हणून ' अिकबाल ' म्हणतात:—

छिपाकर आस्तींमैं विजलियाँ रक्खी हँ गरदूँने ।
अनादिल बागके शाफ़िल न बैठें आशियानोंमैं ॥

[आकाशानें आपल्या अस्तनींत विजा लपवून ठेवल्या आहेत. म्हणून बुलबुलांनी आपल्या घरट्यांत बेसावध राहूं नये.]

अनादिल हें अन्दलीब-(बुलबुल) चें अनेक वचन असून त्याचें लिंग स्त्रीलिंग आहे. परंतु या ठिकाणीं अिकबालांनीं तो शब्द पुष्टिगी वापरला आहे.

‘ शाद ’ कवि म्हणतात:—

न तड़पनेकी अिजाज़त है न फ़रियादकी है ।
घुटके मर जाऊँ, यह मर्ज़ी मेरे सैयादकी है ॥

[तुरुंगांत पडल्यानंतर तळमळण्याची किंवा तक्रार करण्याचीहि मला परवानगी नाही. मी आंतल्या आंत गुदमरून मरावें अशीच माझ्या शिकान्याची अिच्छा आहे.]

पूर्वीं जो अिग्रजी शिक्षण घेयी तो स्वतः तर गुलाम बनेच परंतु अितरांनाहि गुलाम बनवी. या परिस्थितीला अुद्देशून 'अकबर' अिलाहाबादी म्हणतात:—

मेरे सैयादकी तालीमकी है धूम गुलशनमें ।
यहाँ जो आज फँसता है वो कल सैयाद होता है ॥

[वागेमध्ये (देशांत) माझ्या शिकान्याच्या (अिग्रजांच्या) शिक्षण-पद्धतीचा खूप बोलबाला आहे. येथें आज जो अडकतो तो अुद्यां स्वतःच शिकारी बनतो.]

खिजाँ व बहार

बाग आली की बागेबरोबर वसंत व पानगळ हे अृतु आलेच. ज्या वेळी झाडे फळां-फुलांनी बहरतात व सर्वत्र आनंदी-आनंद असतो तेव्हा त्या वसंत अृतूला बहार अथवा मौसमे बहार असे म्हणतात. ज्या वेळी झाडांची पाने गळून पडतात आणि सर्वत्र अुदासीनतेची छाया पसरते तेव्हा त्या कालखंडाला खिजाँ अर्थात् पानगळ अृतु असे म्हणतात.

अेखादा कैदी अशा वेळी तुरुंगांतून सुटतो की पुनः चांगले दिवस दिसेपर्यंत आपण जिवंत राहू की नाही याचीच खात्री त्याला वाटत नसते. त्याच्या या मनःस्थितीचे वर्णन करतांना ' दर्द ' कवि म्हणतात:—

सैयाद अब रिहायीसे क्या असि असीरको ?
है किसको जिन्दगीकी तवक्रका बहारतक ॥

[हे शिकान्या, या कैद्याला सुटकेपासून आतां काय फायदा होणार ? कारण वसंत अृतु येथीपर्यंत जिवंत राहण्याचा भरवंसा कोणाला आहे ?]

माणूस तुरुंगांत अडकलेला असला तरी त्याचे मन बाहेरच भटकत असते आणि त्याला सुस्थितीची व भरभराटीचीच स्वप्ने पडत असतात. ' तअश्शुक ' कवि या परिस्थितीचे वर्णन असे करतात :—

क्रफसमें भी है असीरो तुम्हें वही सौदा ।
लगाये फ़सले बहारीकी आस बैठे हो ॥

[हे कैद्यांनो ! पिंजन्यामध्येहि तुम्हांला तोच छंद लागला आहे. वसंत अृतूच्या आशेवरच तुम्ही बसलां आहांत.]

माणूस सुखांत असला, वैभवाच्या शिखरावर असला की, त्याची नजर अस्मानाकडेच लागलेली असते. आपल्या पायाखाली काय जळत आहे याचे भान त्याला नसते. ' मदहोश ' गवालियरी या स्थितीचे वर्णन करतांना लिहितात :—

बहारोंमें यह होश ही कब रहा था ।
कि जलती है क्या शै, कहाँ आशियाँ है ॥

[वसंत अृतूमध्ये कोणती वस्तु जळत आहे, आपलें घरटें कोठें आहे याची शुद्ध तरी कोणाला होती ?]

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मुन्शी गोपीनाथ 'अमन' लखनवी यांनी लिहिलेल्या अेका कवितेची सुरुवातच कशी आहे पाहा :—

चमनवालो सुबारक हो तुम्हें दैरे बहार आया ।

खिजाँका कुछ असर बाकी है यह भी मिट ही जायेगा ॥

[हे वागेच्या रहिवाशांनो, आतां वसंत अृतु आला आहे तो तुम्हांला लाभदायक ठरो. अजून पानगळ अृतूचा थोडा-फार परिणाम शिल्लक राहिलेला आहे; परंतु तोहि लौकरच नाहीसा होतील.]

विनाशांतून नवीन सृष्टि निर्माण करण्याची धमक बाळगणारे तरुण कवि जगन्नाथ 'आजाद' आपल्या अेका कवितेंत म्हणतात:—

खसोखाशाकमें रुहे गुलिस्ताँ लेके आया हूँ ।

खिजाँके दोशपर अब्रे बहाराँ लेके आया हूँ ॥

[घाण व केरकचरा यांमध्ये सुंदर उपवनाचा आत्मा घेऊन मी आलों आहे. पानगळअृतूच्या खांद्यावर वसंतअृतूचे शुभ्र मेघ घेऊन मी आलों आहे.]

आपण कैदेंत असतांना बाहेर आनंदी-आनंद पसरला आहे असे कळतांच कैद्याला किती दुःख होत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. म्हणूनच 'यक्तीन' कवींचा बुलबुल शिकण्याला अशी विनंती करतो की:—

असीराने क़फ़सकी नाअुम्मीदी पर नज़र कीजो ।

बहार आवे तो अै सैयाद मत हमको खबर कीजो ॥

[हे शिकान्या, आम्हां पिंजऱ्यांत अडकलेल्या कैद्यांना किती हळहळ वाटेल हें लक्षांत घेऊन वसंतअृतु येईल तेव्हां त्याची बातमी तूं आम्हांला लागूं देअूं नकोस.]

परंतु कोणी कितीहि सांगितलें तरी बुलबुलाला फुलाच्या आठवणीने दुःख हें होणारच; आणि फूल दिसेनासे झालें की, त्याचा विलाप सुद्ध होणारच. आधुनिक सुधारणावादी कवि 'हाली' अेके ठिकाणी म्हणतात:—

था होश यादे गुलका दैरे खिजाँमें किसको ?
 अै अन्दलीवे नालाँ, यह तूने गुल खिलाया ॥

[पानगळ अृतूमध्यें फुलाची आठवण कोणाला होती ? परंतु हे शोकग्रस्त बुलबुला, तूं आपल्या विलापानें या गोष्टीकडे सर्वांचें लक्ष वेधून घेतलेंस.]

‘ रिन्द ’ कवि म्हणतात:—

खुली है कुंजे क़फ़समें मेरी ज़बाँ सैयाद ।
 मैं माजराअे चमन क्या करूँ बयाँ सैयाद ॥

[हे शिकान्या, पिंजऱ्याच्या कोपऱ्यांतच मी पहिल्या प्रथम डोळे अुघडले. तेव्हां मी बागेचें रहस्य काय सांगूं शकणार ?]

बुलबुलच फक्त फुलांवर प्रेम करतात असें नाही तर फुलेंहि बुलबुलांवर तितक्याच अुत्कटतेनें प्रेम करतात. ‘ शाद ’ कवींच्या मार्फत फुलें असा निरोप धाडतात:—

मुरगाने क़फ़सको फूलोंने,
 अै ‘ शाद ’ यह कहला भेजा है ।
 आ जाओ जो तुमको आना है,
 अैसेमें अभी शादाब हैं हम ॥

[पिंजऱ्यांतील पक्ष्यांना फुलांनीं असा निरोप धाडला आहे कीं, हे मित्रांनो, आम्ही जोंवर अुमललेलीं, प्रफुल्लित आहोंत तोंपर्यंतच तुम्हांला यावयाचें असेल तर येऊन जा.]

मदिरा व मदिरागृह

मदिरा = शराब

मदिरा व मदिराक्षी हे मनुष्यजातीच्या प्रारंभापासूनच काव्याचे विषय बनलेले आहेत. कधी हे रूढार्थाने, भौतिक अर्थाने येतात तर कधी अलौकिक, आध्यात्मिक अर्थाने, प्रतीकरूपाने येतात. फारसी भाषेत सूफी कवींनी परमेश्वरप्रेम, भक्ति या अर्थाने मय, शराब, बादा वगैरे शब्द वापरले आहेत. कांहीं कवींनी खरोखरीच भक्तीचे प्रतीक म्हणून या शब्दांचा प्रयोग केला आहे तर कांहींनी भौतिक अर्थानेच ते शब्द वापरले आहेत. पुष्कळ वेळां नुसत्या कवितेवरून पाहिल्यास दोन्ही अर्थ निघू शकतात. यामुळेच फारसीचा सुप्रसिद्ध कवि अुमर खय्याम यांचे काव्य आध्यात्मिक आहे की सर्वसाधारण विलासवृत्ति व्यक्त करणारे आहे याबद्दल विद्वानांत दुमत असलेले दिसून येते. फार कशाला, अुर्दूचे कवि ' दाग ' यांचा हा शेर पाहा:—

लुत्फे मय तुझसे क्या कहूँ जाहिद ?

हाय कम्बरत ! तूने पी ही नहीं ॥

[हे कर्मठा, तुला दारूची लज्जत मी काय सांगू ? अरे अभाग्या, तू तर ती पिअूनहि पाहिली नाहीस.]

या ठिकाणी दारूची लज्जत म्हणजे ' अीश्वरभक्तीचा आनंद ' हा अर्थ घेअूनहि कवितेचा अर्थ लावतां येतील किंवा सर्वसामान्य दारूची चव असाहि अर्थ घेतां येतील. यामुळे पुष्कळ वेळां कोणत्या कवीने हे शब्द वापरले आहेत यावर त्यांचा अर्थ अवलंबून असतो. अेखाद्या आध्यात्मिक, गंभीर प्रवृत्तीच्या कवीने ही प्रतीके वापरली असल्यास त्यांचा अर्थ भक्तिपर लावण्यास हरकत नाही. परंतु सर्वसामान्य सौंदर्यवादी कवींच्या काव्यांत ते आले असल्यास त्यांचा स्त्री-पुरुषविषयक प्रेम असाच अर्थ घ्यावा लागतो.

परंतु त्यांतहि अनेक वेळां आध्यात्मिक छटा पाहावयास मिळतात. 'असगर' गोंडवी अेके ठिकाणीं लिहितात:—

यहाँ फ़िसानये दैरो हरम नहीं 'असगर' ।

यह मैकदा है, यहाँ बेखुदीका आलम है ॥

[या ठिकाणीं मंदिर अथवा मशीद यांचा प्रश्न नाही. हें मदिरागृह आहे. येथें आत्मविस्मृतीचें किंवा तल्लीनतेचेंच साम्राज्य पसरलेलें असतें.]

'असगर' कवि दारूला स्पर्शहि करीत नसत. यामुळें त्यांच्या कवितेंतील दारू ही भगवद्भक्तीचें प्रतीक म्हणूनच समजावी लागते. तीच गोष्ट 'अकबर' अिलाहाबादी यांची. त्यांनीं नुसती गंमत म्हणून अनेक ठिकाणीं दारूच्या प्रतीकाचा अपयोग केला आहे. अुदाहरणार्थ,

हंगामा है क्या बरपा, थोडी-सी जो पी ली है ।

डाका तो नहीं मारा, चोरी तो नहीं की है ॥

[थोडीशी दारू प्यालों आहे खरा पण अेवढा आरडाओरडा कसला चालवलाय् तुम्ही ? मी कांहीं दरवडा घातलेला नाही अथवा चोरीहि केलेली नाही.]

कांहीं वेळेला दारू ही अपमा बनून येते. तेव्हां तिची लज्जत कांहीं औरच असते. अुदाहरणार्थ 'रियाज़' खैराबादी अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

यह काली-काली बोतलें जो हैं शराबकी ।

रातें हैं अनमें बन्द हमारे शबाब की ॥

[या ज्या दारूच्या काळ्या बाटल्या दिसताहेत ना ? त्यांत साधी दारू नाही तर आमच्या तारुण्यांतील रात्रीं भरलेल्या आहेत.]

तारुण्यांतील मादक रात्रींना काळ्या मदिरेशिवाय दुसऱ्या कोणत्या वस्तूची अपमा कवि देअूं शकणार ?

मुस्लिम धर्मांत दारू पिणें हें निषिद्ध आहे. यामुळें दारूची तरफदारी करणारी कविता लिहिणें हें अेक मोठें धाष्टर्यच समजलें पाहिजे. परंतु अेक तर या प्रतीकाला आध्यात्मिक रूप देतां येणें सहज शक्य असतें आणि

दुसरें म्हणजे भारतांतील कित्येक विलासी मोगल बादशाहांनीं मुसलमानी धर्माचे जे आचार विचार सोडून दिले त्यांत दारूबंदीहि होती. त्यांनीं दारूच्या बाबतींतील धर्मबंधनें झुगारून दिल्यामुळें कवींना दारूची तरफदारी करणें सहज शक्य झालें. अर्थात् मुल्ला-मौलवींना हें कधींच पसंत पडले नाहीं. परंतु त्यांच्या कर्मठपणाची पर्वा कोण करता ? अुलट त्यांच्या कर्मठपणाला चिडविण्यांत व डिवचण्यांतच कवींना गंमत वाटे. ' आब्रू ' कवि अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

पीता नहीं शराब कभी बे वजू किये ।
कालिबमें मेरे रूह किसी पारसाकी है ॥

[वजू केल्याशिवाय मी कधींहि दारूला स्पर्श करीत नाहीं. बहुधा माझ्या शरीरांत अेखाद्या पुण्यवंताचा आत्मा वास करीत असावा.]

नमाज पढण्यापूर्वीं हात-पाय धुवावे लागतात. त्याला वजू करणें असें म्हणतात.

अेक कवि म्हणतात:—

अज़ाँ हो रही है पिला जल्द साकी ।
अिबादत करूँ आज मखमूर हो कर ॥

[हे साकी ! तो पहा बांगेचा आवाज अैकूं येत आहे. लौकर मदिरा पाजव मला. आज मी मद्याच्या नशेंत धुंद होऊन नमाज पढणार आहे.]

साकी, रिन्द व मयखाना

साकी म्हणजे मद्याचा पेला भरून देणारा. प्रीतीचा पेला भरून देणारा प्रियकर किंवा प्रियतमा यांना अुद्देशून हा शब्द वापरण्यांत येतो. गुरूला अथवा परमेश्वरालाहि हा शब्द लावण्यांत येतो.

अज़ाँ किंवा अज्ञान म्हणजे बांग. मुस्लिम समाजांत नमाज पढण्या-साठीं लोकांना पुकारण्यांत येतें. परमेश्वराच्या नांवानें लोकांना ही जी हांक देण्यांत येते तिला अज़ाँ किंवा बांग असें म्हणतात आणि ती अज़ाँ देणाऱ्याला मुअज़िज़न असें म्हणतात. वाच्यार्थानें ' रिन्द ' म्हणजे

झिंगलेला अथवा व्यसनी. ओश्वरभक्तीचें मद्य प्राशन करून धुंद होणाऱ्या भक्तालाहि 'रिन्द' असें म्हटलें जातें. प्रत्येक सूफी कवि स्वतःला रिन्द (मस्त) म्हणवितो आणि साक्रीकडे मद्याची याचना करतो. वाच्यार्थानें मयखाना म्हणजे मद्यगृह; परंतु लक्षणेनें भक्तांची एकत्र जमण्याची जागा. 'साक्रिय' लखनवी अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

सोनेवालोंको क्या खबर है रिन्द !

क्या हुआ एक शब्दमें, क्या न हुआ ॥

[हे स्वच्छंदी पुरुषा, अेका रात्रीत काय घडलें अन् काय घडलें नाहीं याची कल्पना झोंपणाऱ्यांना कोठून असणार ?]

दुसऱ्या अेका कवीनें या मस्त लोकांच्या मैफिलीचें कसें सुंदर वर्णन केलें आहे पाहा:—

क्रदम रखना सम्हलकर महफिले रिन्दाँमें है ज़ाहिद !

यहाँ पगड़ी अुछलती है, अिसे मयखाना कहते हैं ॥

[अरे कर्मठा ! या धुंद झालेल्या लोकांच्या समुदायांत जरा जपूनच पाअूल टाक हं. अिथें पगड्या वर अुडविल्या जातात. याला मदिरागृह असें म्हणतात.]

बुत व बुतखाना

बुत म्हणजे मूर्ति आणि बुतखाना किंवा बुतकदा म्हणजे मंदिर. हा झाला सामान्य अर्थ. परंतु अुर्दू कवितेंत बुत म्हणजे प्रेयसी आणि बुतखाना म्हणजे प्रेयसीचें निवासस्थान असाहि अर्थ घेण्यांत येतो. अुदाहरणार्थ :—

‘ नसीम ’ कवि म्हणतात :—

शेखने मस्जिद बना मिसमार बुतखाना किया ।

तब तो यक सूरत भी थी, अब साफ़ वीराना किया ॥

[या शेखानें मंदिर मोडून त्या ठिकाणीं मशीद बांधली आहे. पूर्वीं येथें मूर्ति तरी होती पण आतां त्यानें सगळें वैराण करून टाकलें आहे.]

जाहिद, शेख, नासेह व बिरहमन

समाजामध्ये व प्रत्येक धर्मांत जसे कांहीं अुदार, विशाल हृदयाचे व प्रेम-भक्तीच्या मार्गावर श्रद्धा असणारे लोक असतात तसे कांहीं कर्मठ, कष्टर, संकुचित वृत्तीचे आणि शुष्क कर्मकांडाचा भलता वागुलबोवा करणारे लोकहि पुष्कळ असतात. अुर्दूमध्ये रिन्द, मैकश, वादाख्वार (मद्यपी) वगैरे शब्द पहिल्या प्रकारच्या माणसांसाठी वापरण्यांत येतात तर दुसऱ्या प्रकारच्या व्यक्तीसाठी जाहिद, शेख, वाअिज, नासेह वगैरे शब्द योजिले जातात. जाहिद म्हणजे रूढ धर्माप्रमाणे आचरण ठेवून स्वतःच्या सोंवळे-पणांनु टेंभा मिरविणारा. याला आपण कर्मकांडी कर्मठ म्हणूं. शेख म्हणजे मुसलमानी धर्माचा आचार्य. वाज म्हणजे धर्मोपदेश आणि वाअिज म्हणजे धर्मोपदेशक. नसीहत म्हणजे शिकवण आणि नासेह अथवा नासिह म्हणजे शिकवण देणारा अथवा उपदेशक. या सर्वांना असा अहंकार झालेला असतो की आपणच तेवढे धर्माप्रमाणे वागतो आणि म्हणून देवाचे लाडके आहोत व अितर लोक पतित, पापी आहेत. यामुळे चिडून ' दाग ' कवि विचारतात:—

हुआ है चार सिजदोंपर यह दावा जाहिदो तुमको ।

खुदाने क्या तुम्हारे हाथ जन्नत बेच डाली है ?

[अरे कर्मठांनो ! दोन-चार वेळां देवापुढें मान वांकविल्यामुळे त्यानें तुम्हांला स्वर्ग विकत देअून टाकला आहे की काय ?]

दाग पुढें म्हणतात:—

कल छुडा लेंगे पै जाहिद ! आज तो साकीके हाथ ।

रहन अिक चुल्लू पै हमने हौजे कौसर रख दिया ॥

[हे कर्मठा, आज आम्ही साकीकडे अेक चुळकाभर दारूसाठी अमृताचा हौद गहाण ठेवला आहे. अुद्यां तो सोडवून आणण्याचा विचार करूं.]

स्वर्गातील अेका कालव्याला ' कौसर ' असें म्हणतात. हा कालवा दारूचा आहे असें समजण्यांत येतें. अिहलोकी संयमार्चे आचरण केलें कीं मृत्यूनंतर

या कालव्यांतील मद्य अथवा अमृत प्यावयास मिळतें अशी मुसलमानांत समजूत आहे. परंतु कवि म्हणतो, मेल्यानंतर एक हौदभर मद्य अथवा अमृत मिळणार असेल तर त्याचें मला मुळींच आकर्षण नाही. अुलट हौदभर अमृताऐवजीं एक घोटभर मद्य मला अिथें मिळालें तर तें मी अधिक पसंत करीन.

‘ अकबर ’ अिलाहाबादी आपल्या मिस्किल प्रवृत्तीने ‘ शेख ’ साहेबांची थट्टा करतात :—

सिधारे शेख काबेको हम अिंग्लिस्तान देखेंगे ।

वह देखें घर खुदाका, हम खुदाकी शान देखेंगे ॥

[शेख (भटजी) महाराज मक्केला जावोत, मी आपला अिंग्लंडला जातो. ते तेथें देवाचें घर पाहतील अन् मी देवाची करामत पाहिन.]

धर्मोपदेशकाला अुत्साहाच्या भरांत आपण कोणाला धर्माचो अुपदेश करीत आहोंत याचाहि अनेकदां विसर पडतो. अशा धर्मोपदेशकाला अुद्देशून ‘ दाग ’ कवि म्हणतात :—

मस्जिदमें बुलाता है हमें नासिहे ना फ़हम ।

होता अगर कुछ होश तो मयखाने न जाते ॥

[हा मूर्ख अुपदेशक आम्हांला प्रार्थनेसाठीं मशिदींत बोलावीत आहे. अरे वेड्या, आमचें डोकें ठिकाणावर असतें तर आम्ही मदिरागृहांत कशाला गेलों असतो ?]

रिंद किंवा प्रेमी माणूस अुपदेशकाचा अुपदेश अैकावयास तयार नसतो. परंतु कधीं कधीं त्याचा सुद्धां नाअिलाज होतो आणि त्याला असें म्हणावें लागतें :—

न मानूंगा नसीहत, पर न सुनता मैं तो क्या करता ?

कि हर-हर बातपर नासिह तुम्हारा नाम लेता था ॥

[त्या धर्मोपदेशकाचें म्हणणें मी मुळींच अैकणार नाही. परंतु पदोपदीं तो तुझें नांव घेत होता. यामुळें त्याचें बोलणें अैकून घेणें मला भागच होतें.]

‘ जौक ’ कवि कर्मठाला सवाल करतात:—

जाहिद शराब पीनेसे काफिर हुआ मैं क्यों ?

क्या डेढ़ चुल्लू पानीमें अीमान बह गया ?

[अरे कर्मठा, दाखू प्याल्यामुळें मी काफिर—धर्मभ्रष्ट झालों का ?
त्या ओंजळभर पाण्यांत माझी सारी धार्मिकता वाहून गेली की काय ?]

हेच कविवर्य पुढें म्हणतात:—

रिन्दे खराब-हालको जाहिद न छेड़ तू ।

तुझको पराभी क्या पड़ी ? अपनी निबेड़ तू ॥

[अरे कर्मठा, त्या दुःखी मद्यप्याला तूं विनाकारण सतावूं नकोस.
तुला अितरांची पंचाभीत कशाला ? स्वतःपुरतें पाहा म्हणजे झालें !]

तसेंच,

गया शैतान मारा अिक सिज्देके न करनेमें ।

अगर लाखों बरस सिज्देमें सर मारा तो क्या मारा ॥

[अेक वेळच देवापुढें गुडघे न टेकल्यामुळें शैतानाचा सर्वनाश झाला.
तेव्हां लाखों वर्षे नमाज पढण्यांत घालवूनहि काय फायदा ?]

‘ गालिब ’ नासिहाला विचारतात:—

शोरे पन्दे नासिहने ज़रूमपर नमक छिड़का ।

आपसे कोअी पूछे, तुमने क्या मज़ा पाया ॥

[या उपदेशाच्या आरडाओरडीने जणूं माझ्या जखमेवर मीठ चोळलें.
त्याला कोणी विचारा तरी कीं बावारे, तुला यांत काय आनंद वाटला ?]

‘ दर्द ’ कवि सगळ्या मद्यप्यांच्या वतीनें भटजी महाराजांना बजावतात:—

तरदामनी पे शेख हमारी न जाअियो ।

दामन निचोड़ दें तो फ़रिश्ते वजू करें ॥

[रुदनामुळें आमचे सोगे, वस्त्राचे पदर, भिजले आहेत यावर तूं जाऊं
नकोस. हे धर्माचार्या, आम्ही जर आमचें वस्त्र पिळलें तर त्या पाण्यानें
देवदूतहि वजू करतील—नमाजापूर्वीं हातपाय धुतील.]

तसैच,

मुहताज अब नहीं हम नासिह नसीहतोंके ।

साथ अपने सब वोह बातें लेती गयी जवानी ॥

[हे उपदेशका, आम्हांला आतां तुझ्या उपदेशांची कांहीं जरूर नाही. तारुण्याबरोबरच त्या सगळ्या गोष्टी भूतकाळांत गडप झाल्या आहेत. त्या कशाला काढतोस ?]

धुंदी चढण्यासाठी ' दर्द ' कवींना मदिरागृहांत जावें लागत नाही. ते म्हणतात:—

जाअिये किस वास्ते ऐ 'दर्द' मैखानेके बीच ।

और ही मस्ती है अपने दिलके पैमानेके बीच ॥

[आम्ही मदिरागृहांत कशाला जावें ? आमच्या हृदयरूपी मद्याच्या प्याल्यांत कांहीं औरच धुंदी आहे.]

पुष्कळ वेळां माणसाची स्थिति मोठी चमत्कारिक होते. त्याला कोणीच जवळ करीत नाही. ' सौदा ' कवि अशा स्थितीचे वर्णन करतांना म्हणतात:—

किसकी मिल्हतमें गिनुँ आपको बतला ऐ शेख ।

तू मुझे गबरू कहे, गबरू मुसलमाँ मुझको ॥

[हे धर्मनिष्ठा ! मी माझी जात काय समजावी तें तरी ऐकदां सांग. तूं मला काफीर म्हणतोस आणि काफीर लोक मला मुसलमान समजतात. मी आहे तरी कोण ?]

' जोश ' मलसियानी या शेखाला बजावतात:—

ऐ शेख ! गो नहीं हैं कोओ ज़िशूर हम ।

अितना तो जानते हैं कि तुम बेशूर हो ॥

[हे धर्माच्या ठेकेदारा, आम्ही फारसे बुद्धिमान् किंवा शिष्टाचारसंपन्न नाही आहोंत हें खरें परंतु तूं बेअकली अन् असभ्य आहेस अेवढें आम्हांला निश्चित कळतें.]

‘ फ़िराक़ ’ गोरखपुरी या धर्मोपदेशकांना बजावतात:—

तेरी दुनिया, तेरे अक्लबे तो कबके मिट चुके वाअिज़ !

ज़मानेमें नअी अिन्सानियतकी अब खुदाअी है ॥

[हे धर्मोपदेशका, तुझे तें जुनाट जग, तुझ्या त्या परलोकाच्या भाकड कथा सर्व कांहीं आतां काळाच्या अुदरांत गडप होऊन गेले आहे. आजच्या जमान्यामध्ये नव्या मानवतेचेच राज्य चालणार !]

‘ हाली ’ सारखा अेखादा कवि मात्र धर्मोपदेशकाच्या बाबतींत अितका निष्ठुर होत नाही. तो जरा समजुतीच्या सुरांत म्हणतो,

जो करेंगे, भरेंगे खुद वाअिज़ !

तुमको मेरी खतासे क्या मतलब ?

जिनके मावूद हूरो ग़िलमाँ हैं ।

अुनको ज़ाहिद ! खुदासे क्या मतलब ?

[हे धर्मोपदेशका, जे करतील ते भरतील. तुला माझ्या अपराधाशी काय करावयाचें आहे ? स्वर्गातील अप्सरा आणि देखणी पोरे हींच ज्यांची अुपास्यदैवते आहेत त्यांना हें कर्मठा ! देवाशी काय करावयाचें आहे ?]

तसेंच

दरगुज़र गर नहीं करता वह गुनहगारोंसे ।

तो तेरा और कोअी होगा खुदा अै ज़ाहिद ॥

[हे कर्मठा ! तुझा खुदा पापी लोकांचें अपराध पोटांत घालीत नसेल तर तो दुसराच कोणी परमेश्वर असेल.]

‘ अमीर ’ मीनाअी म्हणतात:—

दहरकी तहकीर कर अितनी न अै शेखे हरम !

आज काबा बन गया कलतक यही बुतखाना था ॥

[हे मशिदीच्या आचार्य, तूं मंदिराचा असा तिरस्कार करूं नकोस. आज येथें मशीद बनली आहे, परंतु कालपर्यंत हें मंदिरच होतें.]

धर्मोपदेशक आणि प्रेमी माणूस यांत फरक काय ?

‘ अकबर ’ अिलाहाबादा अेका वाक्यांत तो विशद करून सांगतात:—

फ़र्क क्या वाअिज़ व आशिकमें बतायें तुमको ?

अुसकी हुज़तमें कटी, अिसकी मुहब्बतमें कटी ॥

[धर्मोपदेशक व प्रेमी यांच्यांतील फरक मी तुम्हांला सांगू काय ? त्या धर्मोपदेशकानें सारी रात्र (किंवा सारें जीवन) हुजत घालण्यांत वायां घालविली याने त्याच अवधींत प्रेम केलें.]

या धर्मोपदेशकांची टर अुडविणें हा अुर्दू कर्वांचा जणू छंद आहे. ‘ गालिब ’ अेके ठिकाणी म्हणतात:—

कहाँ मैखानेका दरवाज़ा ‘ गालिब ’ और कहाँ वाअिज़ ?

पर अितना जानते हैं, कल वह जाता था कि हम निकले ॥

[कुठें मदिरालयाचा दरवाजा अन् कुठें धर्मोपदेशक ! वस्तुतः त्यांच्यांत कांहीं संबधच नाही. परंतु अेवढें आम्हांला माहीत आहे कीं काल तो दारू पिण्यासाठीं गुत्यांत चालला होता आणि आम्ही तेथून बाहेर पडलों.]

तसेंच,

महफ़िले वाज़ तो तादेर रहेगी क्रायम ।

यह है मयखाना अभी पीके चले आते हैं ॥

[धर्मोपदेशकांची ती सभा—किंवा चन्हाट म्हणा हवे तर—खूप वेळ चालू राहणार. हें मदिरालय आहे. येथे मुळीच विलंब लागणार नाही. आतां थोडीशी मदिरा पिअून घेतों आणि पुनः त्या समेत येअून बसतो.]

पुष्कळ वेळां मदिरालयांत मदिरा पिण्याअैवजीं ‘ रिन्द ’ महाराज खुद्द मशिदींत जाअून दारू पितात आणि वर कर्मठाला म्हणतात:—

ज़ाहिद शराब पीने दे मस्जिदमें बैठकर ।

या वह जगह बता कि जहाँ पर खुदा न हो ॥

[हे कर्मठा, मला मशिदींत बसून दारू पिअूं दे. नाही तर असें ठिकाण दाखवून दे कीं जेथे अीश्वर नाही.]

माणसें स्वतःला पाप अथवा स्वैराचार करण्यासाठीं सगळें जग मोकळें

सांपडावें म्हणून देवापुरतें लहानसें देवघर अथवा देऊळ बांधतात आणि तेवढ्या जागेंत पाप करावयाचें नाहीं असें ठरवितात. परंतु अितरत्र मात्र वाटेल तशीं पापें करतात. त्याला अुद्देशूनच कवीनें हा शेर म्हटला आहे यांत शंका नाहीं.

मशिदीचा ठेकेदार जसा शेख तसा मंदिराचा ब्राह्मण अथवा विरहमन. अुर्दूतील विरहमन अथवा बरहमन हा शब्द फारसी असून ' जुन्नार ' अथवा जानवें (यज्ञोपवीत) घालणारी जी जात अिराणांत होती तिला अुद्देशून हा शब्द वापरण्यांत येतो. हिंदुस्थानांत ब्राह्मणांना व अेकूण हिंदूंना हा शब्द लावण्यांत येतो. हिंदूंनाच नव्हे तर सर्व मूर्तिपूजकांना विरहमन असें म्हणण्यांत येतें. जगामध्ये शेख व ब्राह्मण हेच सगळ्या भांडणाच्या मुळाशी असतात असा संकेत अुर्दू कवितेंत कोठें कोठें आढळतो. म्हणूनच महाकवि अिक्रवाल आपल्या ' नया शिवाला ' (नवें मंदिर) या कवितेची सुरुवात अशी करतात:—

सच कह दूँ अै विरहमन गर तू बुरा न माने ।

तेरे सनमकदोंके बुत हो गये पुराने ॥

अपमोंसे वैर रखना तूने बुतोंसे सीखा ।

जंगो जदूल सिखाया वाअिजको भी खुदाने ॥

तंग आंके मैंने आखिर दैरो हरमको छोड़ा ।

वाअिजका वाज छोड़ा, छोड़े तेरे फिसाने ॥

पत्थरकी मूरतोंमें समझा है तू खुदा है ।

खाके वतनका मुझको हर ज़र्रा देवता है ॥

[हे ब्राह्मणा ! तूं रागावणार नसशील तर मी अेक खाशी गोष्ट तुला सांगतो. तुझ्या देवळांतल मूर्ती आतां जुनाट झाल्या आहेत. या मूर्ती-कडून तूं आपल्याच लोकांशीं वैर करायला शिकला आहेस आणि त्या देवळांतल्या परमेश्वरानें धर्मोपदेशकांनाहि भांडणतंटा व मारामान्या शिकविल्या आहेत. अखेर शेवटीं या सान्यांना विटून मीं मंदिर आणि मशिद यांचा नाद सोडला, धर्मोपदेशकांच्या अपदेशांकडे कानाडोळा केला आणि तुझ्या कथा-कहाण्यांकडे दुर्लक्ष केलें. तुला वाटतें कीं या दगडाच्या

मूर्तीत देव आहे; परंतु माझ्या दृष्टीने माझ्या मातृभूमीचा प्रत्येक कण म्हणजे देवता आहे.]

धर्माची बाह्य स्वरूपे कितीहि भिन्न वा विरोधी भासली तरी त्यांचे अंतरंग एकच आहे. त्याचप्रमाणे हिन्दु आणि मुसलमान हे फक्त दोन शब्दच आहेत. धार्मिक अथवा आध्यात्मिक दृष्ट्या विचार केल्यास त्यांच्यांत मूलभूत असा भेद नाही. आणि म्हणूनच 'अकबर' अिलाहावादी म्हणतात :—

ऐ विरहमन हमारा तेरा है एक आलम ।

हम ख्वाब देखते हैं तू देखता है सपना ॥

[हे ब्राह्मण ! तुझे आणि आमचे जग एकच आहे. आम्ही ज्याला 'ख्वाब' असे म्हणतो, त्याला तू 'सपना' म्हणतोस. परंतु असते ते स्वप्नच !]

शेख (मुसलमान) आणि बरहमन (हिन्दु) हे आपलाच धर्म श्रेष्ठ समजतात. आपल्या मार्गाने जाणाऱ्यालाच स्वर्ग लाभतो असे दोघेहि सांगतात. म्हणून शहाण्या माणसाने त्यांच्या वाटेला जाऊं नये हेंच चांगलें. 'मीर' कवि सांगतात:—

हम न कहते थे कि मत दैरो हरमकी राह चल ?

अब यह दावा हश्रतक शेखो बरहमनमें रहा ॥

[तरी मी तुम्हांला सांगत होतो की तुम्ही मंदिराच्या अथवा मशिदीच्याहि वाटेला जाऊं नका. पण तुम्ही माझे ऐकले नाही. आतां जगाच्या अन्तापर्यंत शेख व ब्राह्मण आपापले श्रेष्ठत्व सिद्ध करित राहतील.]

'हफीज़' जालन्धरीसारखा अखादा कवि हिन्दु-मुसलमानांतील भेदभावाची नाहीसे व्हावेत म्हणून असे म्हणतो:—

विरहमन नालये नाकूस मस्जिद तक भी पहुँचा दे ।

बुरा क्या है मुअज़्ज़न भी अगर बेदार हो जाये ॥

[हे ब्राह्मण, तुझ्या शंखाचा आवाज मशिदीपर्यंत जाऊन पोचेल अितक्या जोरांत तू तो वाजव. त्यामुळे बांग देणारा मुअज़्ज़न जागा झाला तरी काय हरकत आहे ?]

महाराष्ट्रांत ' शंख ' व ' शंखध्वनि ', शब्दांवर जो रंग चढला आहे तो भारतांत अितरत्र आढळत नाही. अुलट शंखध्वनि हा पवित्र नाद समजला जातो. जशी मुसलमानांची बांग (नमाजासाठी निमंत्रण) तसा हिंदूंचा शंख. लग्नाकार्यासारख्या शुभ प्रसंगी मुद्दाम शंख वाजाविण्याची प्रथा बंगालमध्ये आजहि आहे.

सूफी किंवा प्रेममार्गी कवींच्या दृष्टीने अल्ला व अीश्वर यांत तत्त्वतः कांहींच भेद नसतो. म्हणून ते म्हणतातः—

शेख हो या बिरहमन, माबूद है सबका वही ।

अेक है दोनोंकी मंज़िल, फेर है कुछ राहका ॥

[शेख असो की ब्राह्मण असो, त्या दोघांचा अीश्वर अेकच आहे. दोघांचे मुक्कामाचे ठिकाण अेकच आहे, फक्त मार्ग थोडे वेगळे आहेत.]

परंतु अैक्याचे हें गुणगान अखेर अरुण्यरुदनच ठरते आणि मग तटस्थ कवीला मंदिर व मशीद या दोहोंचा त्याग करावा लागतो. म्हणूनच गालिब म्हणतातः—

दैर नहीं, हरम नहीं, दर नहीं, आस्ताँ नहीं ।

बैठे हैं रहगुज़र पै हम, कोअी हमें अुठाये क्यों ?

[आम्ही मंदिरांत नाही, मशिदींत नाही, कुणाच्या दारांत नाही की कुणाच्या अुंबरठ्यावर नाही. आम्ही आपले रस्त्यांत बसलो आहोत. आम्हांला कोणी कां अुठवावे ?]

अितकेंच नव्हे तर कुणी अज्ञात कवि देवालाच सांगतो की

तेरे सिज्देके काबिल जब न देखा आस्ताँ कोअी ।

तो मजबूरन जबीं दैरोहरमके दरमियाँ रख दी ॥

[हे अीश्वरा, ज्याच्यावर मस्तक नमवावे असा अुंबरठाच मला सांपडला नाही. म्हणून नाअिलाजाने मी माझा माथा मंदिर आणि मशीद यांच्या मध्यभागीच नमविला.]

अशा प्रकारे दोघांनाहि कवीने दूर ठेवले.

प्रेम, जीवन आणि मरण

शमा व परवाना

दीपक आणि पतंग यांच्या प्रीतीची कल्पना आपल्याकडेहि आढळते. तथापि संतकवीर्नी मोहानें आपला नाश करून घेणाऱ्या जीवाचें प्रतीक म्हणून दीप-पतंग-न्याय वापरला आहे, तर फारसीमध्ये अुत्कट प्रेम व बलिदान यांचें प्रतीक म्हणून दीप-पतंगांचा अुल्लेख येतो. अुर्दूनें ही कल्पना फारसीमधूनच घेतली आहे. शमा किंवा शमा म्हणजे मेणबत्ती किंवा दीपक आणि परवाना म्हणजे पतंग. दिव्याच्या प्रकाशानें आकर्षित होअून पतंग दिव्यावर अुडी घेतो आणि जळून जातो. हे नेहमी पाहावयास मिळणारें दृश्य आहे. त्यावर कवीला कल्पना सुचली कीं मेणबत्ती ही प्रियतमा असून पतंग हा प्रियकर आहे. आपल्या प्रियतमेच्या स्पर्शासाठीं पतंग जिवाचीहि पर्वा करीत नाही. हा सामान्य अर्थ झाला. यांतूनच पुढें आध्यात्मिक अर्थहि निघाला. तो असा कीं दीपक हा ज्योतिस्वरूप परमात्मा असून पतंग हा जीवात्मा आहे. परमात्म्याच्या ज्योतीमध्ये विलीन होअून आपलें 'स्व'त्व विसर्जन करणें हेंच जीवात्म्याचें अंतिम अुद्दिष्ट असावयाचें. परमात्मा हा परम पुरुष असून जीवात्मा ही स्त्री आहे अशीहि कल्पना आपल्याकडे आढळते. तीच अुलटी होअून फारसी व अुर्दू काव्यांत आलेली आहे. ही मेणबत्ती रात्रीच्या मैफिलींत जळत असते. यामुळें हे जग ही मैफल झाली, येथील माणसें पतंग झालीं आणि परमेश्वर दीपक झाला. अर्थात् ही आध्यात्मिक दृष्टि नेहमीच असते असें नाही. सामान्यतः भौतिक प्रेमाच्या आविष्करणासाठीं हे रूपक वापरण्यांत येतें आणि त्यांतूनहि कांहीं सार्वभौम निष्कर्ष काढण्यांत येतात. अुदाहरणार्थ, 'दर्द' कवि म्हणतातः—

शमा व परवानेकी हालतसे यह जाहिर हुआ ।
जिन्दगीका लुत्फ कुछ जल जलके मर जानेमें है ॥

[दीप आणि पतंग यांच्या स्थितीवरून हे स्पष्ट झाले की जळून जळून मरण्यांतच जीवनाची खरी लज्जत आहे.]

दीपक आणि पतंग यांची तुलना करितां ' जौक ' कवीना वाटते:—

शमअ भी कम नहीं कुछ अिश्कमें परवानेसे ।
जान देता है अगर वह, तो यह सर देती है ॥

[प्रेमामध्ये दीपकहि पतंगापेक्षां कांहीं कमी नाही. पतंग आपला जीव देतो तर मेणवत्ती आपले शिर (वात) देते.]

' मीर ' कवीनाहि असेंच वाटते:—

हाल यकसाँ है जहाँमें शमअका परवानेका ।
वह भी जलनेके लिये है, यह भी जलनेके लिये ॥

[जगामध्ये दीपक आणि पतंग यांची स्थिति सारखीच आहे. त्याचे जीवनहि जळण्यासाठीच आहे आणि याचे जीवनहि जळण्यासाठीच आहे.]

परंतु ' फसाहत ' कवीना वाटते की या दोघांच्या प्रेममार्गांत थोडा फरक आहे:—

परवाने और शमअकी अलफतमें फर्क है ।
यह सुबह तक जला की, वह दम भरमें जल गया ॥

[मेणवत्ती आणि पतंग यांच्या प्रेमांत फरक आहे. ती सकाळपर्यंत जळत राहिली आणि हा अेका क्षणांत जळून गेला.]

वेडे पतंग विनाकारण स्वतःला जाळून घेतात हे पाहून कधी कधी दीपकाला दुःख होते. त्याचे वर्णन ' विस्मिल ' अिलाहाबादी असे करतात:—

मर रहे है पतंगे जलजलकर ।
अिसी शममें चिराग जलता है ॥

[पतंग जळून मरत आहेत. याच दुःखाने दीपक जळत आहे.]

जळण्याची क्रिया दुःखसूचक आहे. यामुळे जेथे आनंद असेल तेथे दिव्याला कसे स्थान मिळणार ? म्हणूनच ' दाग ' कवि म्हणतात :—

शवे विसाल है बुझवा दो अिन चिरागोंको ।

खुशीकी बज़ममें क्या काम जलनेवालोंका ?

[ही मीलनाची रात्र आहे. मालवून टाका ते दिवे. आनंदोत्सवामध्ये जळणाऱ्यांचे काय काम ?]

जलनेवाला म्हणजे तडफडणारा, द्वेष करणारा, जळफळणारा असा अर्थहि येथे घेतां येतो.

पुष्कळ प्रेमिकांना अज्ञातपणेच जळत राहावे लागते, आपल्या प्रेम-भावनेचे प्रदर्शनहि ते करू शकत नाहीत. यामुळे त्यांना अधिकच दुःख होते. या प्रेमी जीवांचे दुःख ' सफ़ी ' लखनवी असे वर्णिताने :—

जो जलना ही किस्मतमें था, शमा होते ।

तो पूछे तो जाते किसी अंजुमनमें ॥

[जळण्याचेच नशिबीं होतं तर आम्ही मेणवत्ती कां झालो नाही ? तसे झाले असते तर अखाद्या मैफिलीमध्ये तरी आम्हांला स्थान मिळाले असते.]

पुष्कळ लोकांना नेहमीं चिरचिर करण्याची संवय असते. त्यांना अुद्देशूनच जणू ' जौक ' कवि म्हणतात :—

अै शमा ! तेरी अुम्रे तवीअी है अेक रात ।

रोकर गुज़ार या अिसे हँसकर गुज़ार दे ॥

[हे दीपका, तुझे आयुष्य फक्त अेका रात्रीचे आहे. तें तूं रडण्यांत घालव अथवा हंसण्यांत घालव.]

' अिकबाल ' कवींनीं याच प्रतीकाचा उपयोग ' बच्चेकी दुआ ' (मुलांची प्रार्थना) या प्रसिद्ध कवितेत असा केला आहे :—

जिन्दगी हो मेरी परवानेकी सूरत या रब ।

अिल्मकी शमासे हो मुझको मुहब्बत या रब ॥

[हे अीश्वरा ! माझे जीवन पतंगाप्रमाणे वनावे. ज्ञानरूपी दीपकावर मी मनापासून प्रेम करावे.]

अिश्क, आशिक व माशूक

अुर्दू कविता म्हणजे आषुक-माषुकांचे प्रणयालाप अशी सर्वसाधारण कल्पना आपल्याकडे प्रचलित आहे. या कल्पनेत बरीच अतिशयोक्ति असली तरी ती पूर्णपणे चुकीची किंवा निराधार मात्र मुळीच नाही. अुर्दू कवितेवर, विशेषतः जुन्या कवितेवर प्रीतीची अथवा प्रणयाची छाप खूपच आढळून येते. परंतु जेथे जेथे प्रीतीचा संबंध आलेला आहे ती सगळी कविता विकृत प्रणयाचीच असते असें नाही. स्त्री-पुरुषांमधील शुद्ध प्रेमाला अथवा आध्यात्मिक प्रेमाला अुद्देशूनहि बरीच कविता अुर्दू कवींनी केलेली आहे. परंतु अिष्काच्या नावाने केवळ शारीरिक विलासाचेहि वर्णन अनेक विलासी कवींनी केल्यामुळे अुर्दू प्रेमकविता कांहींशी बदनाम झाली आहे हे खरे.

अिश्क म्हणजे प्रेम, आशिक म्हणजे प्रेम करणारा आणि माशूक म्हणजे ज्याच्यावर प्रेम केले जाते तो, प्रेमपात्र. माशूक हा शब्द पुल्लिंगी आहे. कवितेतील नायिकेला अुद्देशूनहि तोच शब्द वापरण्यांत येतो. यामुळे आपला थोडा घोटाळा होतो. परंतु मराठीत अर्थ करतांना तो शब्द स्त्रीलिंगी आहे असें म्हणूनच अर्थ लावण्यांत यावा म्हणजे रसहानि होणार नाही. 'माशूक' चे स्त्रीलिंगी रूप 'माशूका' म्हणजे प्रियतमा असें होतें, परंतु ते कवितेत क्वचितच आढळते.

माणसांमाणसांतील सर्वसामान्य प्रेमाला 'अिश्के मजाजी' म्हणजे भौतिक प्रेम असें म्हणतात तर परमेश्वर आणि मनुष्य यांच्यातील प्रेमाला 'अिश्के हकीकी' म्हणजे अश्विरी अथवा आध्यात्मिक प्रेम असें म्हणतात. 'अिश्क' या शब्दालाच 'मुहब्बत', 'प्यार', 'चाह', 'अुल्फत' वगैरे प्रतिशब्द आहेत; परंतु त्यांच्यांत कांहीं सूक्ष्म फरकहि आहे. अुर्दूमध्ये हकीकी अिश्काची कविता त्यामानाने कमी आहे. अधिकतर भरणा भौतिक प्रेमाच्या कवितेचाच आहे. किंबहुना अेका कवीने म्हटल्याप्रमाणे:—

हकीकी अिश्की अिश्के मजाजी पहली मंज़िल है ।

चलो सूये खुदा अै ज़ाहिदो ! कूअे बुताँ होकर ॥

[भौतिक प्रेम हा आध्यात्मिक प्रेमाचा पहिला टप्पा आहे. हे कर्मठांने,

मूर्तीच्या गळीतूनच तुम्ही खुदाकडे चला. साकार अुपासनेतूनच निराकार
 आश्वराकडे चला.]

सामान्यपणे शाळेमध्ये घडा पाठ झाला की सुट्टी मिळते. परंतु प्रेमाची
 शाळा मोठी विचित्र आहे. तेथे ज्याचा घडा पाठ होतील त्याला कधीच
 सुट्टी मिळत नाही. म्हणून कवि म्हणतो :—

मकतबे अिश्कका दुनियामें निराला है सबक ।

अुसको छुट्टी ना मिली, जिसको सबक याद हुआ ॥

[प्रेमरूपी शाळेचा घडा या जगांत कांहीं वेगळाच आहे. ज्याचा
 घडा पाठ होतील त्याला येथे सुट्टी मिळत नसते, तर तो जास्तच
 अडकतो.]

हा प्रेमाचा रोग मोठा भयंकर आहे. ' यक्रीन ' सरहदी त्याचे
 वर्णन असे करतात :—

कावा भी हम गये न गया पर बुतोंका अिश्क ।

अिस दर्दकी खुदाके भी, घरमें दवा नहीं ॥

[आम्ही मक्केलाहि गेलो. परंतु मूर्तीचे प्रेम (प्रियतमेचे प्रेम) कांहीं
 गेले नाही. या आजारावर देवाच्या घरी देखील औषध नाही.]

प्रेमाचा आणि वयाचा काय संबंध ? साठ वर्षांचे म्हातारेहि कोंवळ्या
 किशोरीवर प्रेम करतांना आढळत नाहीत काय ? ' जलील ' कवींनी हीच
 गोष्ट अेका शेरामध्ये अशी वर्णिली आहे :—

सीनेसे चखें पीर लगाये है चाँदको ।

कुछ अिश्क मुनहसिर नहीं बूढ़े-जवानपर ॥

[म्हातारा किंवा तरुण यावर प्रेम अवलंबून नसते. आतां हेच पाहा ना,
 आकाश अितके म्हातारे आहे पण ते देखील चंद्रिकेला छातीशी कवटाळून
 बसते.]

प्रेम करितां करितां व्यक्ति प्रेममय होअून जाते; प्रेमपात्राशी तद्रूप होते.
 ही गोष्ट भारतीय प्रेमपद्धतींत कांहीं नवीन नाही. ' आसी ' लखनवीसाहेब
 याच स्थितीचे वर्णन या शब्दांत करतात :—

अब मुहब्बत ही मुहब्बत है न हम हैं और न तुम ।
जिसके आगे कुछ नहीं है वह मुकाम आ ही गया ॥

[आतां मी आणि तूं असा फरक अुरलाच नाही. सर्वत्र प्रेमच भरून राहिलें आहे. ज्याच्यापुढें कांहीं नाही असे ठिकाण आतां येअून पांचलें आहे.]

प्रेमामुळेंच जीवनाचा खरा आनंद उपभोगण्यास मिळतो. मग त्यांत दुःख झेलावें लागलें तरी त्याची पर्वा वाटत नाही. किंबहुना तें दुःखहि सुखकारकच वाटतें. ' गालिब ' कवि म्हणतात:--

अिश्कसे तबीयतने जीस्तका मजा पाया ।
दर्दकी दवा पायी, दर्दे बेदवा पाया ॥

[प्रेमामुळेंच जीवनाची लज्जत अनुभवावयास मिळाली दुःखाला औषध मिळालें आणि ज्याच्यावर कसलेंहि औषध चालत नाही अशी वेदना अनुभवास आली.]

बुत म्हणजे मूर्ति किंवा प्रेमपात्र. तिच्यावर प्रेम करणारा अीश्वरद्रोही अूर्फ काफिर समजला जातो. याला अुद्देशून ' मोमिन ' कवि म्हणतात:—

अुम्र सारी तो कटी अिश्के बुतांमें ' मोमिन ' ॥
आखिरी वक्तमें क्या खाक मुसलमाँ होंगे ॥

[सारें आयुष्य मूर्तीच्या किंवा प्रेमपात्रांच्या प्रेमांत निघून गेले. आतां जीवनाच्या अखेरीस आम्ही कसचे मुसलमान होणार !]

' कलेकरितां कला ' या घोषवाक्याप्रमाणेंच ' प्रेमासाठीं प्रेम ' हेंहि कवींचें आवडतें घोषवाक्य आहे. यामुळें ' अमीर ' मीनाअी म्हणतात:—

अुल्फतमें बराबर है वफ़ा हो कि जफ़ा हो ।
हर वातमें लज़्जत है अगर दिलमें मजा हो ॥

[निष्ठा असो, कीं जुलूम असो प्रेमामध्यें दोन्ही सारखेच. हृदयांत लज्जत असेल तर प्रेमाच्या प्रत्येक गोष्टींत मजाच वाटेल.]

दिल्लीचे अंतिम बादशाह बहादुरशाह 'जफर'हि या प्रेमाचें वर्णन किती खुबीदारपणें करतात पाहा:—

सत्र मुश्किल है न कर सत्रका दावा हरगिज़ ।

अश्कमें तुझसे ' ज़फ़र ' ! यह कभी होनेका नहीं ॥

[प्रेमामध्ये धीर धरणे अगदीं अशक्य आहे. तसा दावा कुणीच करू नये. हे ज़फ़र, तुझ्याकडून तरी हें कधीच होणें शक्य नाही.]

मौलाना मुहम्मद हुसेन ' आज़ाद ' म्हणतात:—

किमारे अश्कमें अब क्या लगायेंगे ' आज़ाद ' ?

कि नक़द दिल तो पहले ही हार बैठे हैं ॥

[प्रेमरूपी जुगारामध्ये आतां काय पणास लावावयाचें ? आमच्याजवळ नगद हृदय होते पण तें आम्ही आधीच गमावून बसलों आहोंत.]

अुर्दूच्या प्रत्येक कवीनें केव्हां ना केव्हां अिष्काची कविता लिहिलेली असतेच. सुप्रसिद्ध विनोदी कवि ' अकबर ' अिलाहाबादीहि आपल्या अेका प्रारंभिक कवितेंत म्हणतात:—

पूछता है जब कोथी अुनसे किसे है तुमसे अिश्क ?

देखते हैं प्यारसे शरमाके ' अकबर ' की तरफ़ ॥

[त्यांना जेव्हां कुणी तरी विचारतें कीं तुमच्यावर कुणाचें प्रेम आहे ? तेव्हां ते लाजून प्रेमानें अकबरकडे पाहतात.]

अुर्दू कवितेंतील प्रेमपात्र, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्यांच्या हृदयावर खंजिराचे वार करतें. त्याला अुद्देशून ' चकबस्त ' कवि म्हणतात:—

आप माशूक हैं, कातिल नहीं, जल्लाद नहीं ।

दिल दुखानेके लिअे हुस्ने खुदादाद नहीं ॥

[तुम्ही प्रेमपात्र आहांत, कत्तल करणारे किंवा मांग नाही. अीश्वरानें दिलेलें सौंदर्य अितरांची हृदये दुखविण्यासाठीं नसतें.]

मित्रप्रेमाला अुद्देशूनहि ' मुहब्बत ' हा शब्द वापरला जातो. ' चकबस्त ' अेके ठिकाणीं म्हणतात:—

दोस्त मरने पे मेरे दादे वफ़ा देते हैं ।

हाय किस वक़्त मुहब्बतका सिला देते हैं ॥

दुश्मनोंसे भी मुझे तर्के वफ़ा मुश्किल है ।
दोस्त बनकर मुझे कम्बरूत दगा देते हैं ॥

[माझे मित्र मी मेल्यानंतर माझ्या मित्रप्रेमाचें कौतुक करतात. अरेरे, प्रेमाची परतफेड ते किती अवेळीं करतात ! बरें, मित्रांकडून अपेक्षापूर्ति झाली नाही तरी ती शत्रूंकडून होईल, माझ्याशी ते बेअिमानीपणानें वागतील अशी माझी कल्पना; परंतु अैनवेळीं ते माझे मित्र बनून मला दगा देतात !]

महाकवि अिक्रवाल बुद्धि आणि प्रेम यांच्यांतील भेद अेकाच शेरान्त स्पष्ट करून सांगतात:—

अकल अैयार है, सौ भेस बना लेती है ।
अिशक बेचारा न मुल्ला है न ज़ाहिद न हकीम ॥

[बुद्धि मोठी लुच्ची असते. ती नाना सोंगें घेते. प्रेम विचारें मुल्ला नाही, कर्मठ नाही किंवा तत्त्वज्ञानीहि नाही.]

प्रेममार्ग हा सर्वांत विकट. जरा चूक झाली कीं माणूस रसातळाला गेलाच. तेथें मुळींच गफलत चालत नाही. जन्मभर अेकनिष्ठेनें शंकराची भक्ति करणाऱ्या भक्ताच्या हातून शेवटच्या घडीस किंचित्हि प्रमाद घडला तरी साऱ्या जन्माची तपस्या फुकट जाते असें म्हणतात. तसेंच प्रेमाचें आहे. ' असगर ' गोंडवी काय म्हणतात पहा:—

कहर है थोड़ीसी भी गफलत तरीके अिशकमें ।
आँख झपकी कैसकी और सामने महमिल न था ॥

[प्रेममार्गामध्ये थोडाहि गाफिलपणा सर्व नाशास कारणीभूत होतो. मजनुंचा किंचित् डोळा लागला तर तेवढ्यांत लैला ज्या अुंटावर बसलेली होती तो अुंट त्याच्या नजरेंतून निसटला आणि त्या प्रेमी जीवांची कायमची ताटातूट झाली.]

सगळें जगच माया आहे तेथें प्रेमाची काय कथा ? परंतु तरीहि माणसाला प्रेम करावें आणि करून घ्यावें असें वाटतच असतें. या मनःस्थितीचें वर्णन ' फिराक ' गोरखपुरी असें करतात:—

किसीका कौन रहा यों तो अुम्रभर—फिर भी ।

ये हुस्नो अिश्क तो धोखा है सब मगर—फिर भी ॥

[जन्मभर कोण कोणाचें राहिलें आहे ? तरी पण...हैं सौंदर्य आणि हैं प्रेम म्हणजे मनाची फसवणूक आहे हैं खरें, तरी पण...]:

‘ जिगर ’ मुरादावादी आपल्या दुःखाबद्दल अशी तक्रार करतात:—

हम अिश्कके मारोंका अिलना ही फिसाना है ।

रोनेको नहीं कोअी, हँसनेको जमाना है ॥

[आम्हां प्रेमानें पछाडलेल्या जीवांची कहाणी मोठी करुण आहे. आमच्याबरोबर रडण्यास कोणी नाही. परंतु आम्हांला हंसायला मात्र सारें जग टपून बसलेलें असतें.]

तसेंच प्रेमवेड्याच्या स्थितीचें वर्णन ते असें करतात:—

अब तो यह नहीं रहा अेहसास, दर्द होता है या नहीं होता ।

अिश्क जब तक न कर चुके रुसवा, आदमी कामका नहीं होता ॥

[आतां हृदयांत वेदना होतात कीं नाही याची जाणीवच अुरलेली नाही. जोंपर्यंत प्रेम माणसाला बदनाम करीत नाही तोंपर्यंत त्याचें जिणें निरर्थकच समजलें पाहिजे.]

कोणी कोणावर प्रेम करावें याला कांहीं नियम नाही, कांहीं बंधन नाही. अेखादी सुंदर तरुणी कुरूप पुरुषावरहि भाळते आणि अेखादा देखणा व कर्तबगार पुरुषहि रूपहीन स्त्रीसाठीं पागल होतो. याची कारण-परंपरा लावणें मोठें अवघड असतें. म्हणून ‘ आज्ञाद ’ कवि म्हणतात:—

हुआ लैला पे मजूँ कोहकन शीरीं पे सौदाअी ।

मुहब्बत दिलका अिक सौदा है जिसकी जिससे बन आयी ॥

[लैलासाठीं मजूनूँ आणि शीरीनसाठीं फरहाद वेडा झाला. (हीं युगुलें कांहीं अेकमेकांना रूपगुणांनीं अुरूप होतीं असें नव्हे. परंतु) प्रेम हैं हृदयाचें अेक वेड आहे. ज्याचें प्रेम ज्याच्यावर बसेल तें खरें !]

प्रीतीसाठींहि काळ-वेळ पाहावी लागते. भलत्या वेळीं प्रीतीचें गीत

गाण्यापासून कांहीं फायदा नसतो. म्हणूनच 'साहिर' लुधियानवी म्हणतात:—

अभी न छेड़ मुहब्बतके गीत औ मुतरब ।
अभी हयातका माहौल खुशगवार नहीं ॥

[हे गायका, जीवनाचें वातावरण अजून निवळलेलें नाहीं. म्हणून तूं प्रीतीचीं गाणीं गांऊं नकोस.]

प्रेम आणि मरण यांचा संबंध सनातन आहे. प्रेमाची परिणति मरणांतर्च व्हावयाची असाच जणू संकेत अनेक साहित्यांत पहावयास सांपडतो. अुर्दूतहि प्रेमाचें साफल्य न दिसतां वैफल्यच पदोपदीं आढळतें. म्हणूनच 'फानी' बदायूनी म्हणतात:—

अिश्कने दिलमें जगह की तो क़ज़ा भी आयी
दर्द दुनियामें जब आया तो दवा भी आयी ।
दिलकी हस्तीसे किया अिश्कने आगाह मुझे
दिल जो आया तो धडकनेकी सदा भी आयी ॥

[हृदयांत प्रेमानें घर करतांच मरणहि आलें. जगामध्ये वेदनेनें प्रवेश करतांच तिच्यावरील मात्रा अथवा औषधहि आलें. प्रेमानें मला हृदयाच्या अस्तित्वाची जाणीव करून दिली. हृदय आल्याबरोबर त्याची धडधडहि अैकूं येऊं लागली.]

प्रेमाचें माहात्म्य अुर्दू काव्यांत प्रकर्षानें पाहावयास मिळतें. कांहीं कवींनीं तर प्रेमाला अीश्वराच्या जोडीस नेअून बसविलें आहे. अुदाहरणार्थ 'सीमाव' अकबराबादी म्हणतात:—

दीवानेको तहक़ीरसे क्यों देख रहा है ?
दीवाना मुहब्बतकी खुदाओ है ॥
सच है कि खुदातक है मुहब्बतकी रसाओ ।
और तुमको यक़ीं हो तो मुहब्बत ही खुदा है ॥

[प्रेमवेड्याकडे असें तुच्छतेनें काय पाहतोस ? वेडा हा प्रेमाचा परमेश्वर आहे. प्रेम देवापर्यंत जाअून पोहोंचतें यांत मुळींच शंका नाहीं;—

किंवा तुझा विश्वास बसत असेल तर मी असेंहि म्हणून की प्रेमच अश्वर आहे.]

असें हें प्रेम पवित्रच असणार. त्यांत विकृत कामवासनेला स्थान कोठून ? पुरुषांनीं तरण्याताळ्या पोरान्शीं प्रेमाचे चाळे करणें याला का प्रेम म्हणावयाचें ? ती अक मनोविकृतिच आहे. म्हणून अकनाल म्हणवतांल्य बाज

शहीदे मुहब्बत न काफिर ना गज्जीशु

मुहब्बतकी रस्में न तुर्की न काजीशु

वह कुछ और शै है मुहब्बत नहीं है

सिखाती है जो गज़नवीको अयाज़ी

[प्रेमापार्या मरणारा हा काफीरहि नसता अथवा धर्मवीरहि नसता. प्रेमाचा मार्ग हा तुर्की नाही अथवा अरबीहि नाही. महमूद गज़नवीला अयाज नांवाच्या छोकऱ्यावर लंपट होण्याची शिकवण जी देते ती वस्तु कांहीं वेगळीच आहे, तें प्रेम मात्र मुळीच नाही.]

आणि सौंदर्याची मस्ती काय वर्णावी ? ' जिगर ' मुरादाबादी सौंदर्योन्मादाचें हुब्रेहूव चित्र अका वाक्यांत अुभें करतातः—

यह नशा भी क्या नशा है, कहते हैं जिसे हुस्न ।

जब देखिये कुछ नौद-सी आँखोंमें भरी है ॥

[ज्याला सौंदर्य असें म्हणतात तो नशा कांहीं सामान्य नसतो. जेव्हां पहावें तेव्हां डोळ्यांवर जणू झांपड आलेली असते.]

ज़ालिम, क़ातिल, बेवफ़ा वगैरे

अुर्दू कवितेंतील प्रेमपात्र-वुत किंवा माशूक-हें कधींहि अिमानी, निष्ठावान्, वफादार असावयाचें नाही. संस्कृतांतिल रूपगर्विता मानिनी-प्रमाणें तें आपल्या सौंदर्यानें, नजरेनें आपल्या प्रेमिकांना हाल हाल करून ठार मारतें किंवा छळत राहतें. यामुळें ज़ालिम (जुलमी, क्रूर), क़ातिल (कत्तल करणारा) वगैरे विशेषणें त्याला बहाल करण्यांत येतात. हें प्रेमपात्र

अितकें निर्दय असतें कीं आपल्यावर प्रेम करणारा जिवंत आहे कीं मेला आहे याचीहि पर्वा त्याला नसते.

‘ अकबर ’ अिलाहाबादी म्हणतात:—

मैंने कहा जो उससे ठुकराके चल न ज़ालिम ।

हैरतमें आके बोला, “ क्या आप जी रहे हैं ? ”

[मी त्याला म्हटलें कीं, “ अरे निष्ठुरा, मला असें लाथाडून जाऊं नकोस. ” त्यावर तो आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, “ काय तुम्ही जिवंत आहांत ? ”]

‘ कायम ’ चाँदपुरी त्या प्रियकराला विनवितात:—

ज़ालिम ! तू मेरी सादादिलीपर तो रहम कर ।

रूठा था आप तुझसे मैं और आप मन गया ॥

[अरे निर्दया ! माझ्या भोळेपणाची अन् निष्कपट मनाची तरी कीव कर. मी स्वतःच तुझ्यावर रागावलों होतो आणि स्वतःच राग सोडून दिला.]

या प्रेमपात्रांचा जुलूम कांहीं औरच असतो. ‘ दाग ’ साहेब त्याचें वर्णन असे करतात:—

आप ही जौर करें आप ही पूछें मुझसे—

“ यह तो फरमाअिये, है आज तवीयत कैसी ? ”

[तो स्वतःच मजबर जुलूम करतो आणि स्वतःच उलट विचारतो, “ आज तुमची तब्येत कशी काय आहे ? ”]

‘ अकबर ’ अिलाहाबादी प्रेमपात्रांच्या मिष्किलपणाचें वर्णन असें करतात:—

जो कहा मैंने कि “ प्यार आता है मुझको तुमपर, ”

हँसके कहने लगे, “ और आपको आता क्या है ? ”

[मी त्यांना म्हणालों कीं, “ मला तुझ्याबद्दल प्रेमाचें भरतें येतें. ” त्यावर ते हंसून म्हणाले, “ तुम्हाला त्या खेरीज दुसरें येतें तरी काय ? ”]

जखमेवर मीठ चोळण्याच्या कार्मी हीं प्रेमपात्रें मोठीं तरवेज असतात. कुणी कवीनें म्हटल्याप्रमाणें:—

हमींको कत्ल करते हैं हमींसे पूछते हैं वह ।

“ शहीदेनाज़, बतलाओ मेरी तलवार कैसी है ? ”

[मला ठार मारून ते अुलट मलाच विचारतात कीं हे हुतात्म्या ! माझी तलवार कशी काय आहे सांग बघूं ?]

‘ बुत ’ म्हणजे मूर्ति किंवा प्रेमपात्र. त्याला अुदेशून ‘ नासिख ’ कवींनीं रचलेला हा शेर कसा मजेदार आहे पाहा:—

अै बुतो ! होती अगर मेहेरो मुहब्बत तुममें ।

कोअी काफ़िर भी न वल्लाह मुसलमाँ होता ॥

[हे मूर्तीनो तुमच्या ठिकाणीं जर थोडीहि दयामाया आणि प्रीति-भावना असती तर अेकहि काफ़िर मुसलमान झाला नसता.]

खऱ्या प्रियकराला आपल्या प्रेमभंगाचें कांहीं वाटत नाहीं. ‘ साहिर ’ लुधियानवी म्हणतात:—

अपनी तबाहियोंका मुझे कोअी ग़म नहीं ।

तुमने किसीके साथ मुहब्बत निभा तो दी ॥

[माझें वाटेलें झालें याचें मला कांहीं दुःख नाहीं. तूं कोणावर कां होअीना, शेवटपर्यंत प्रेम केलेंस हें काय कमी झालें ?]

क्रासिद, नामावर

प्रेमप्रकरणामध्ये अेकमेकांकडे निरोप व प्रेमपात्रें पोंचविणारे पत्रवाहक हवेतच. त्यांना अुर्दूत क्रासिद किंवा नामावर असें म्हणतात. (नामा म्हणजे पत्र) अर्थात् हा निरोप सर्वांच्या देखत द्यावयाचा नसतो.

‘ मज़मून ’ कवि आपल्या निरोप्याला अशी ताकीद देतात:—

मेरा पैगामे वस्ल अै क्रासिद ।

कहियो सबसे अुसे जुदा करके ॥

[हे दूता, तूं त्याला, अेका वाजूला नेअून माझा भेटीचा निरोप सांग बरं का !]

‘ फुगाँ ’ हि असेंच म्हणतात:—

खत दीजियो छिपाके मिले वो अगर कहीं ।
लेना न भेरे नामको अै नामाबर कहीं ॥

[ते जर कुठे भेटले तर माझे पत्र लपवून त्यांना दे. हे पत्रवाहका, त्यांच्यासमोर माझे नांव काढू नको हं !]

कधीं कधीं भक्त आणि अीश्वर यांच्यातील संबंधांनाहि हें रूपक लागू पडते. ‘ दर्द ’ सारख्या आध्यात्मिक वृत्तीच्या कवीच्या कवितांतून हा अर्थ विशेष दृष्टीस पडतो:—

क्रासिद ! नहीं यह काम तेरा, अपनी राह ले ।

अुसका पयाम दिलके सिवा कौन ला सके ?

[हे दूता, हें काम तुझे नव्हे. तूं आल्या वाटेनें परत जा. त्या प्रियतमाचा निरोप हृदयाखेरीज दुसरें कोण आणूं शकणार ?]

प्रियतमेकडून पत्र येण्याची आशा टळून गेल्यानंतर प्रियकराच्या मनाची स्थिति काय होते याचें वर्णन ‘ फ़ानी ’ साहेबांच्या शब्दांत अैका:—

ना अुम्मीदी मौतसे कहती है, अपना काम कर ।

आस कहती है ठहर, खतका जवाब आनेको है ॥

[निराशा मृत्यूला म्हणते कीं तूं आपलें काम पार पाड. परंतु आशा म्हणते कीं थांब, अजून पत्राचें उत्तर यावयाचें आहे.]

जवानीचे पोवाडे

प्रेमाचे गुणगान गात असतां तारुण्याचे पोवाडे आपोआपच तोंडांतून बाहेर पडणार. अुर्दू साहित्यांत जवानीचें वर्णन अत्यंत सरस पाहावयास मिळतें. कधीं तारुण्यांतील बेचैन मनःस्थितीचें शब्दचित्र कवि रेखाटतो तर कधीं भूतकाळांत विलीन झालेल्या जवानीची आठवण काढून तो हळहळतो. ‘ आसी ’ लखनवी तरुण मनाचें वर्णन असें करतात :—

अपनी हालतका खुद अहसास नहीं है मुझका।
 मैंने औरोंसे सुना है कि परेशाँ हूँ मैं ॥
 गमोंपर गम फटे पड़ते हैं अयामे जवानीमें।
 अज्ञाफे हो रहे हैं वाक्रियाते ज़िन्दगानीमें ॥

[माझ्या दशेची स्वतः मलाच जाणीव नाही. अितरांकडूनही असें
 अकले आहे की मी अस्वस्थ असतो. तारुण्याच्या दिवसांत दुःखांमागून
 दुःखे कोसळत असतात. जीवनाच्या घटनांमध्ये वृद्धि होत आहे.]

असें हे, तारुण्य असतें तरी कसें ? त्याच्या खाणाखुणा कोणत्या ?
 कान्तिकवि-शायरे अिन्कलात्र-‘ जोश ’ मलीहाबादी तारुण्याचें वर्णन
 असें करतात :—

नौजवानीमें मसाअिवसे डराता है मुझे ।
 नासिहा ! नादाँ यह है वोह मौसमे बर्को शरर ॥
 आलमे कैफो जुनूमें मारती है कहकहे ।
 ज़िन्दगी जब मौतकी आँखोंमें आँखें डालकर ॥

[अरे वेड्या अपदेशका, तारुण्यामध्ये तूं मला संकटाची भीति
 दाखवितोस ? आग आणि बिजली यांचा हा काळ असतो. या वेळीं जीवन
 हे मृत्यूच्या डोळ्याशीं डोळा भिडवून अुन्मत्तपणें खदखदा हंसत असतें.]

अशी ही जवानी जेव्हां निघून जाते आणि माणसाच्या हृदयाला संध्या-
 छाया भिववूं लागतात तेव्हां आपल्या तारुण्याच्या आठवणीनें त्याच्या
 अुरांत अुगीचच अेक कळ मारून जाते आणि ‘ सीमाव ’ अकबराबादी-
 प्रमाणें तो म्हणतो:—

कहानी कहनेवाले हाय, क्यों जिक्रे जवानी है ?
 जवानीकी कहानी क्या ? जवानी खुद कहानी है ॥

[अरे कहाणी सांगणाऱ्या, त्या तारुण्याची आठवण कशाला काढतोस ?
 तारुण्याची कथा काय वर्णावी ? स्वतः तारुण्य हीच अेक कथा आहे.]

‘ हातिम’हि म्हणतातः—

पीरीमें ‘ हातिम ’ अब न जवानीको याद कर ।
सूखे दरख्त भी कहीं होते हैं फिर हरे ?

[आतां म्हातारपणीं जवानीची आठवणसुद्धां नको काढूंस. वाळलेलें झाड फिरून कधीं हिरवेंगार झालें आहे काय ?]

वृद्धापकाळाच्या कल्पनेनेंच ‘ दाग ’ कवींच्या जिवाचा थरकांप होतो. ते म्हणतातः—

मौतसे बदतर बुढापा आयेगा ।
जानसे अच्छी जवानी जायेगी ॥

[आतां मृत्यूपेक्षांहि वाभीट असें म्हातारपण येणार आणि प्राणांहून प्रिय असें तारुण्य जाणार !]

विरह व मीलन

हिज्र, फिराक अथवा फुरकत म्हणजे विरह आणि वस्ल अथवा विसाल म्हणजे मीलन.

अुर्दू काव्यांत विरहाचें वर्णनच अधिक आढळतें. त्या मानानें मीलनाचें वर्णन कमी. नाहीं तरी योगापेक्षां वियोग हा अधिक ‘अुत्कटता निर्माण करणारा असतोच. याची तार्विक मीमांसा कवि ‘अिक्रवाल’ यांनीं अशी केली आहेः—

आलमे सोजो साजमें वस्लसे बढ़के है फिराक ।
वस्लमें मर्गे आरजू । हिज्रमें लज्जते तलब ॥

[या सुखदुःखानें भरलेल्या जगांत मीलनापेक्षां विरहच अधिक श्रेष्ठ आहे. मीलनामध्ये अभिलाषेचा मृत्यु असतो (अभिलाषा अुरलेली नसते) तर वियोगामध्ये प्राप्तीच्या अिच्छेची लज्जत असते.]

या विरहामध्ये आपल्या प्रेमपात्राच्या चिंतनांत प्रेमी अितका तल्लीन झालेला असतो कीं ‘ जलील ’ कवींनीं म्हटल्याप्रमाणें त्याला मरायलाहि सवड नसतेः—

मसरूफ़ कर लिया मुझे अुसके खयालने ।

जा अै अजल ! कि मरनेकी फुरसत नहीं मुझे ॥

[हे मरणा, तूं परत जा. त्या प्रियतमेच्या चिंतनांत मी गुंग आहे. मला सध्यां मरायलाहि सवड नाही.]

विरहाची रात्र म्हणजे महाभयंकर. त्या वेळीं जो जिवंत राहिला त्याचें हृदय दगडासारखें कठोरच असलें पाहिजे.

‘ फुगाँ ’ कवि म्हणतात:—

क्या तू शबे फिराक्रमें जी रहा ‘ फुगाँ ’ ।

याँ तक गुमाँ न था तेरे सत्रो करारका ॥

[अरे फुगाँ ! तूं विरहाच्या रात्रीं जिवंत राहिलास नां ? तुझ्या ठिकाणीं अितका धीर व सहनशीलपणा असेल अशी मला कल्पनाहि नव्हती.]

प्रणयी जीवांना वाटतें कीं मीलनाची रात्र कधीं संपूंच नये. त्यांत पुनः गुलाबी थंडीची पहांट तर जणूं कळसच असतो. अशा वेळीं देव आणि धर्महि माणसाला नजरे समोर नकोसे होतात. ‘ गालिब ’ यांचा हा शेर असाच मिस्किल आहे:—

दी मुअज़्ज़नने शबे वरुल अज़्ज़ाँ पिछली रात ।

हाय कम्बरुतको किस वक़्त खुदा याद आया ॥

[बांग देणान्यानें मीलनाच्या रात्रीं पहांटेस बांग दिली. त्या अभाग्याला कोणत्या अवेळीं खुदाची आठवण झाली !]

परंतु हें मीलन तरी किती जणांच्या नशीबीं असतें ? बहुतेक प्रेमी लोक ‘ अमीर ’ कवी प्रमाणें असेच हळहळत प्राण सोडतात:—

आखिरी वक़्त भी पूरा न किया वादाअे वरुल ।

आप आते ही रहे, मर गये मरनेवाले ॥

[अखेरच्या वेळीं देखील मीलनाचा वायदा त्यांनीं पुरा केला नाही. ते आले नाहीत आणि मरणारे म्हून गेले.]

कधीं जाहीरपणें मीलन होत नाहीं तेव्हां स्वप्नांत भेट होते.
' जफ़र ' साहेब याचें वर्णन असें करतात:—

वस्ल ज़ाहिर तो न होता था हमें उसका नसीब ।
रुवाबमें वोह छुपके आया, यूँ न था तो यूँ हुआ ॥
दे के उस बेदर्दको दिल, हूँ ' जफ़र ' मैं दर्दमन्द ।
वाह दुख बैठे-बिठाये, यूँ न था तो यूँ हुआ ॥

[तो प्रियतम आम्हांला प्रत्यक्ष भेटत नव्हता. परंतु तो लपून छपून आमच्या स्वप्नांत आला. तसें जें झालें नाहीं तें असें झालें. त्या निष्ठुराला हृदय देऊन मी मात्र तळमळत आहे. निष्कारण विकृतचें दुःख घेतल्या-सारखें झालें आहे. तसें जें झालें नव्हतें तें असें झालें.]

विरहामध्ये प्रतीक्षेची जी लज्जत असते तिची चटक माणसाला अशी कांहीं लागते कीं मीलनाचीच त्याला भीति वाटूं लागते. ' हसरत ' यांनीं म्हटल्याप्रमाणें:—

कहीं वह आके मिटा दे न अिन्तज़ारका लुत्फ़ ।
कहीं क़बूल न हो जाये अिलिजा मेरी ॥

[माझ्या विनंतीचा स्वीकार करून तो प्रियतम येणार तर नाहीं ना ? तसें झाल्यास प्रतीक्षेची लज्जतच नाहींशी होईल.]

जीवन काय आहे ?

प्रेमाचे गोडवे गाणारे अुर्दू कवि मध्येच जीवनाचें सुंदर वर्णन करून जातात. कधीं हें वर्णन गंभीर, दार्शनिक असतें तर कधीं हलकें-फुलकें परंतु चटकदार असतें. सुधारणावादी कवि ' चकबस्त ' जीवनाची व्याख्या अशी करतात:—

ज़िन्दगी क्या है ? अनासिरमें ज़हरे तरतीब ।
मौत क्या है ? अिन्हीं अजज़ाका परीशाँ होना ॥

[जीवन म्हणजे काय ? तर पंचतत्त्वांचा एकमेकांशीं योग्य मेळ असणें; आणि मरण म्हणजे काय ? तर हींच पंचतत्त्वे विस्कटून जाणें.]

याच्या अुलट ' मजाज़ ' हे बंडखोर कवि मिस्किलपणे म्हणतात:—

ज़िन्दगी क्या है ? गुनाहे आदम ।

ज़िन्दगी है तो गुनहगार हूँ मैं ॥

अिक लपकता हुआ शोला हूँ मैं ।

अेक चलती हुअी तलवार हूँ मैं ॥

[जीवन काय आहे ? जीवन म्हणजे आदिमानवाचा गुन्हा अथवा अपराध. म्हणून जॉपर्यंत जीवन आहे तॉपर्यंत मीहि गुन्हेगार आहे. मी अेक भडकणारी ज्वाळा आहे आणि मारकाट करणारी तलवार आहे.]

' साहिर ' लुधियानवी यांचे मत वेगळेंच आहे :—

हयात अिक मुस्तकिल गमके सिवा कुछ भी नहीं शायद ।

खुशी भी याद आती है तो आँसू बनके आती है ॥

[कदाचित् जीवन म्हणजे कायमच्या दुःखाखेरीज कांहींच नाही. कारण आनंदाची आठवण येते ती देखील अश्रु बनूनच येते.]

' असगर ' गॉडवी याबाबतीत निश्चित निर्णय घेअं शकत नाहीत :—

सुनता हूँ बड़े गौरसे अफ़सानाअे हस्ती ।

कुछ रुवाब है, कुछ अरुल है, कुछ तर्ज़े अदा है ॥

[अस्तित्वाची अथवा जीवनाची कहाणी मी अगदीं लक्ष लावून अैकतों आहे. त्यांत कांहीं भाग स्वप्नाचा असतो, कांहीं वस्तुस्थिति असते तर कांहीं अभिनय असतो.]

आत्मा व शरीर यांचा संबंध ' अमीर ' कवींच्या या कवितेत सुंदर वर्णिलेला आहे :—

अै रूह क्या बदनमें पड़ी है ? बदनको छोड़ ।

मैला बहुत हुआ है, अब अिस पैरहनको छोड़ ॥

[हे आत्म्या, तूं शरीरांत काय पडून राहिला आहेस ? सोड हें शरीर. हा अंगरखा फार घाण झालाय. तो सोडून दे.]

आत्मा हा अमर आहे असें मानणाऱ्यांना जीवन अथवा मरण यांत तत्त्वतः कांहींच फरक दिसत नाही आणि म्हणून मृत्यूबद्दल अेकप्रकारची

निर्भयता अथवा अपेक्षा वृत्ति त्यांच्यांत निर्माण होते. परंतु आत्म्याचें अमरत्व विचारांत न घेतां हि अनेक वेळां मृत्यूवद्दल माणूस बेफिकीर वनूं शकतो. ' अकबर ' अिलाहाबादी अेके ठिकाणीं म्हणतातः—

मौतसे डरते हैं अब, पहले ये तालीम न थी ।

कुछ नहीं आता था, अल्लाहसे डरनेके सिवा ॥

[आतां अिग्रजांच्या जमान्यांत आम्ही मरणाला भिअूं लागलों आहोंत. पूर्वीं असें शिक्षण दिलें जात नसे. त्या वेळीं अीश्वराला भिण्याखेरीज दुसरें कांहींच आम्हांला येत नव्हतें.]

तसेंचः—

अजलसे वोह डरें जीनेको जो अच्छा समझते हैं ।

यहाँ हम चार दिनकी ज़िन्दगीको क्या समझते हैं ?

[जे लोक जीवन चांगलें असें समजत असतील त्यांनीं मरणाला भ्यावें हवें तर. येथें आम्ही चार दिवसांच्या जीवनाला मुळींच किंमत देत नाहीं.]

जीवनाविषयीं ' फ्रानी ' साहेबांचा दृष्टिकोण असा आहेः—

ज़िन्दगी ज़ब्र है और ज़ब्रके आसार नहीं ।

हाय इस कैदको ज़ंजीर भी दरकार नहीं ॥

[जीवन म्हणजे शुद्ध जुलूम आहे आणि त्या जुलूम-अत्याचारांच्या खाणाखुणा मात्र दिसत नाहींत. ही अेक कैद आहे पण त्या कैदेलाः साखळदंडाचीहि जरूर नाहीं.]

जगण्याचा हक्क कोणाला आहे ? ' जोश ' मलीहाबादी यां प्रश्नाचें अुत्तर असें देतातः—

मर्द वह कब है भँवरसे जो अुभर सकता नहीं ।

हक्क ही जीनेका नहीं अुसको जो मर सकता नहीं ॥

[जो प्रवाहाच्या भोंवऱ्यांतून डोकें वर काढूं शकत नाहीं त्याला कां मर्द म्हणावयाचें ? वस्तुतः जो मरूं शकत नाहीं त्याला जगण्याचा कांहीं हक्कच नाहीं.]

सूक्ष्म कविकल्पना व अतिशयोक्ति

कल्पनाविहार

ज्या मुस्लिम बादशाहांच्या व नबाबांच्या दरबारांत अुर्दूचा विकास झाला ते बादशाह, नबाब व सरदार विद्येचे, भोक्ते, कलेचे षोकीन आणि काव्याचे रसिक होते. त्यांच्याच आश्रयाने मुख्यतः अुर्दू काव्य वाढल्यामुळे त्यांत कल्पनाविलास आणि बौद्धिक सूक्ष्मता यांचा विशेष विकास झाला. अशा या अुर्दू काव्यांतील कित्येक काव्यपंक्ती चलनी नाण्यांप्रमाणे रोजच्या व्यवहारांत चालू आहेत. या प्रकारचे कांहीं शेर पुढे दिले आहेतः—

दिलके आधीनेमें है तस्वीरे यार ।

जब ज़रा गर्दन झुकायी, देख ली ॥

—मीर हसन.

[हृदयरूपी आरशांत प्रियकराची (परमेश्वराची) तसवीर आहे. जरा मान तुकविली (विनम्र झाले) कीं त्याचे दर्शन घडते.]

महाफिले यारसे अुठनेको अुठे तो लेकिन ।

दर्दकी तरह अुठे, गिर पड़े आँसूकी तरह ॥

—अज्ञात

[प्रियकराच्या बैठकीतून अुठावयाचे म्हणून अुठलों खरे, परंतु व्यथे-प्रमाणे अुठलों आणि अश्रूप्रमाणे खाली कोसळलों.]

तुम मेरे पास होते हो गोया ।

जब कोयी दूसरा नहीं होता ॥

—मोमिन

[माझ्याजवळ जेव्हां दुसरे कोणी नसते तेव्हां तूच माझ्याजवळ असतोस.]

शामसे कुछ बुझा-सा रहता है ।
दिल हुआ है चिराग मुफलिस का ॥

—मीर

[माझे हृदय संध्याकाळपासूनच अुदास, मालवल्यासारखे होते. जणू
ते हृदय नसून गरीबाच्या घरांतील अपुन्या तेलाचा दिवाच आहे.]

अुनके देखेसे जो आ जाती है मुँह पे रौनक ।
वे समझते हैं कि बीमारका हाल अच्छा है ॥

—शालिब

[तो प्रियतम दिसल्यामुळे आमचा चेहरा जरा प्रफुलित होतो. त्या-
वरून तो समजतो की आजान्याची तब्येत चांगली आहे.]

दूर खामोश बैठ रहता हूँ ।
अिस तरह हाल दिलका कहता हूँ ॥

—आबरू

[मी चुपचाप दूर बसून राहतों; आणि या मौनाच्या द्वारेच मी माझ्या
हृदयांतील भावना बोलून दाखवितों.]

किनारेसे किनारा कब मिला है यारो ?
पलक लगनेकी लज़्ज़त दीदअे पुरआब क्या जाने ?

—दर्द

[नदीचे दोन किनारे कधीं अेकमेकांना स्पर्श करतात काय ? पाण्याने
भरलेल्या डोळ्यांना पापण्या मिटण्याचा आनंद काय कळणार ?]

कोअी दुनियासे भला क्या माँगे ?
वह तो बेचारी आप नंगी है ॥

—अिन्शा

[या दुनियेकडे कोणी काय मागावे ? ती विचारी स्वतःच नंगी आहे.]

सामने आअीना रखते तो ग़श आ-आ जाता ।
तुमने अन्दाज़ नहीं अपनी अदाका देखा ॥

—शालिब

[तूं जर स्वतः समोर आरसा ठेवला असतास तर तूं मूर्च्छित होऊन पडला असतास. स्वतःच्या नखन्यांचा काय परिणाम होतो हें तूं पाहिलें नाहींस अजून.]

क्या नज़ाकत है कि आरिज़्ज अुनके पीले पड़ गये ।
हमने तो बोसा लिया था ख़्वाबमें तस्वीरका ॥

—गालिब

[त्या प्रियतमेच्या नाजुकपणाचें काय वर्णन करावें ? आम्हीं स्वप्नामध्ये तिच्या चित्राचें चुंबन घेतलें होतें परंतु तेवढ्यानें खरोखरच तिचे ओठ लज्जेनें लाल झाले.]

शबको किसीके ख़्वाबमें आया न हो कहीं ।
दुखते हैं आज अुस बुते नाजुकबदनके पाँव

—गालिब

[त्या सुकोमल शरीराच्या प्रेयसीचे पाय आज दुखत आहेत. ती बहुधा काल रात्री कोणाच्या तरी स्वप्नांत गेली असावी]

बेदादे अिश्कसे नहीं डरता मगर ' असद ' ।
जिस दिल पे नाज़ था मुझे वह दिल नहीं रहा ॥

—गालिब

[प्रीतीची कदर होणार याबद्दल मला भीति वाटत नाहीं. परंतु ज्या हृदयाबद्दल मला अभिमान वाटत असे तें हृदयच आतां अुरलेलें नाहीं.]

मिरहबाँ होके बुला लो मुझे चाहो जिस वक़्त ।
मैं गया वक़्त नहीं हूँ कि फिर आ भी न सकूँ ॥

—गालिब

[दयावंत होऊन तूं मला वाटेल तेव्हां बोलावून घे. मी कांहीं अतीत काळ नाहीं कीं पुन्हां येऊं शकणार नाहीं.]

मौतने कर दिया नाचार वगरना अिन्साँ ।
है वह खुदबीं कि खुदाका भी न कायल होता ॥

—ज़ौक

[मृत्यूनें माणसाला लाचार बनविलें आहे. नाहींतर तो अितका अहंमन्य आहे कीं त्यानें देवालाहि जुमानलें नसतें.]

कहीं दुनियामें नहीं अिसका ठिकाना अै ' दाग ' ।
छोड़कर मुझको कहाँ जाये मुसीबत मेरी ॥

—दाग

[माझ्यावर कोसळणाऱ्या आपत्तींना जगांत अन्यत्र कोठेंच जागा नाहीं. त्या मला सोडून कोठें जाणार ?]

कुछ गम नहीं मिटा जो निशाँ मेरी क़ब्रका ।
काफ़ी है यह निशान कि मैं बेनिशाँ गया ॥

—आज़ाद

[माझ्या थडग्यावरील खूण नाहींशी झाली याचें मला कांहीं दुःख वाटत नाहीं. मी कांहींहि खूण मार्गे न ठेवतां गेलों अेवढी खूणच पुरेशी आहे.]

बहुत चैनसे दिन गुज़रते हैं ' हाली ' ।
कोअी फ़ितना बरपा हुआ चाहता है ॥

—हाली

[सध्यां मोठ्या आनंदांत दिवस चालले आहेत. यावरून असें वाटतें कीं कांहीं तरी संकट लौकरच येणार आहे.]

तमाशा देखिये बिजलीका मशरिब व मशरिकमें ।
कलोंमें है वहाँ दाखिल, यहाँ मज़हबपे गिरती है ॥

—अकबर

[विजेची गंमत तर पहा. पाश्चात्य देशांत ती यंत्रांमध्ये बसून लोकांच्या अुपयोगी पडत आहे तर आमच्याकडे ती धर्मावरच कोसळत आहे.]

किस वास्ते जुस्तजू करूँ शोहरत की ।
अेक दिन खुद ढूँढ लेगी शोहरत मुझको ॥

—चकबस्त

[कीर्तीचा शोध करण्याची धडपड मी कशाला करुं? अके दिवशीं स्वतः कीर्तिच मला शोधीत येथील.]

वो चीज नाम है जिसका जहाँमें आज्ञादी ।
सुनी जरूर है, देखी कहीं नहीं मैंने ॥
खुदा तो मिलता है अिन्सान नहीं मिलता ।
यह चीज वो है कि देखी कहीं कहीं मैंने ॥

—अिक्रबाल

[जगांत जिला स्वातंत्र्य असें म्हणतात ती वस्तु मी अैकली आहे खरी; परंतु ती मला दिसली मात्र कुठेंच नाही. देव भेटूं शकतो परंतु माणूस मात्र भेटत नाही. ही माणुसकी क्वचितच कोठें कोठें पाहावयास मिळते.]

ढूँढता फिरता हूँ मैं अै ' अिक्रबाल ' अपने आपको ।
आप ही गोया मुसफिर, आप ही मंज़िल हूँ ॥

—अिक्रबाल

[मी स्वतःलाच शोधीत फिरत असतो. मी स्वतः प्रवासी आहे. आणि स्वतःच पोंचण्याचें ठिकाणहि आहे.]

कैदमें आया तो हासिल मुझको आज्ञादी हुथी ।
दिलके लुट जानेसे मेरे घरकी आबादी हुथी ॥

—अिक्रबाल

[मी प्रीतीच्या कैदेंत सांपडलों आणि त्याबरोबर मला स्वातंत्र्य मिळालें. माझे हृदय लुटलें गेल्यानेच माझे घर भरलें.]

सौ बार तेरा दामन हाथोंमें मेरे आया ।
जब आँख खुली, देखा अपना ही गरेबाँ है ॥

—असगर

[शेंकडों वेळां तुझा पदर माझ्या हातीं आला; परंतु डोळे अुघडून पाहिलें तों माझ्याच सदऱ्याचा गळा माझ्या हातांत होता.]

मौत आने तक न आये, अब जो आये हो तो हाय ।
ज़िन्दगी मुश्किल ही थी, मरना भी मुश्किल हो गया ॥

—फ़ानी-

[मरण येईपर्यंत तूं आली नाहीस. आतां ऐन मरणाच्या दारीं असतांना तूं आलीस. यामुळें झालें काय ? तर पूर्वीं जगणें कठिण होतें; आतां मरणेहि अवघड झालें.]

नहीं आती तो याद अनर्काँ महीनोंतक नहीं आती ।
मगर जब याद आते हैं, तो अक्सर याद आते हैं ॥

—हसरत

[जेव्हां त्यांची आठवण येत नाही तेव्हां कित्येक महिने येत नाहीं. परंतु अेकदां त्यांची आठवण येऊं लागली कीं ती सारखी येऊं लागते.]

क्या कहते हो कि और लगा लो किसीसे दिल ।
तुम-सा नज़र भी आये कोओ दूसरा मुझे ॥

—हसरत

[दुसऱ्या कुणावर तरी प्रेम कर असें तूं म्हणतोस खरा, परंतु तुझ्या-सारखा दुसरा कोणी आढळला तर पाहिजे ना ?]

रायगाँ ' हसरत ' न जायेगा मेरा मुश्ते गुबार ।
कुछ ज़मीन ले जायेगी, कुछ आसमाँ ले जायगा ॥

—हसरत

[माझ्या शरीराची मूठभर धूळ व्यर्थ जाणार नाही. जमीन थोडी घेऊन जातील आणि थोडी आकाश नेतील.]

क़ैद क्या, रिहाभी क्या, है हमींमें हर आलम ।
चल पड़े तो सहारा है, रुक गये तो ज़िन्दाँ है ॥

—फ़िराक़

[बंदिवास काय आणि सुटका काय, आमच्यांतच सर्व जग भरलेलें आहे. चालत राहिलों तर जंगल आहे, थांबलों कीं तुरुंग आहे.]

अतिशयोक्ति

अतिशयोक्ति अलंकार हैं अर्द्ध कवितेचें ठळक वैशिष्ट्य आहे. कधी कधी ही अतिशयोक्ति निव्वळ गंमत म्हणून आलेली असते तर कधी अखादा मुद्दा ठसविण्यासाठी ती वापरण्यांत येते. अर्थात् ही अतिशयोक्ति अितकी स्पष्ट असते की, तिच्या अस्तित्वाविषयी कोणालाहि शंका येत नाही. अर्द्धचे दोन समकालीन श्रेष्ठ कवि 'मीर' व 'सौदा' यांच्या जीवनांतील व काव्यांतील फरक स्पष्ट करण्यासाठी ख्वाजा बासत यांनी पुढील दोन शेर लिहिले आहेत :—

सिरहाने 'मीर' के आहिस्ता बोलो ।

अभी टुक रोते रोते सो गया है ॥

'सौदा' की बालीं पे गया जो शोरे क्रयामत ।

खुदामें अदब बोले अभी आँख लगी है ॥

['मीर'च्या अुशार्शी हळूं बोला. रडतां-रडतां त्याचा किंचित् डोळा लागला आहे. 'सौदा'च्या अुशार्शी प्रलयकाळाचा आरडाओरडा गेला तेव्हां तेथील सेवक म्हणाले, 'अहो, हा काय अितक्यांत अुठणार आहे ? नुकताच कुठें तो झोंपीं गेलाय्']

'मीर'चें जीवन हालअपेष्टांनीं व कविता कारुण्यरसानें भरलेली आहे आणि 'सौदा'चें आयुष्य ख्यालीखुशालींत गेलेलें होतें व त्यांनीं लोकांचा अुपहास करण्याकरितांच मुख्यतः लेखणी झिजविली. ही वस्तुस्थिति फक्त चार ओळींत किती प्रभावीपणें रंगविली आहे ! 'अकबर' अिलाहाबादींनीं पाश्चात्य संस्कृतीतील दोष दाखविण्यासाठी अतिशयोक्ति व विनोद यांचा भरपूर उपयोग करून घेतला आहे. सरकारी नोकरीसाठी लोक त्या वेळीं जिवाचा किती आटापिटा करीत असत याचें वर्णन 'अकबर' असें करतात :—

शौक्रे लैलाअे सिविल सर्विसने मुझ मजनूनको ।

अितना दौड़ाया कि लंगोटी कर दिया पतलूनको ॥

[सिव्हिल सर्व्हिसरूपी लैलाच्या षोकानें मज मजन्ना (वेड्याला) अितकी धांवपळ करायला लावली कीं, त्यामुळें माझी पॅट झिजून झिजून तिची लंगोटी बनली.]

अर्थात् अशी विवक्षित मतप्रचारासाठीं केलेली अतिशयोक्ति अुच अुर्दूत फार थोडी आढळते. बहुधा सारी अतिशयोक्ति केवळ ' कलेसाठीं कला ' या प्रकारची मनोविनोदासाठीं बुद्धीची चमक दाखावेण्यासाठींच केलेली असते. तिचे कांहीं नमुने पाहाः—

शेरे महशर ! ' अमीर ' को न जगा ।
सो गया है गरीब सेने दे ॥

—अमीर मीनाभी

[हे प्रलयकाळच्या कोलाहला, अमीराला अुठवूं नकोस. गरीब विचारा झोंपला आहे, त्याला झोपूं दे.]

' मुसहफ्री ' हम तो यह समझे थे कि होगा कोई जख्म ॥
तेरे दिलमें तो बहुत काम रफूका निकला ॥

—मुसहफ्री

[तुझ्या हृदयांत अेखादीच जखम असेल अशी माझी कल्पना होती परंतु त्यांत ठिगळें लावण्याचें खूपच काम निघालें.]

थरथराता है अवतलक खुरशीद ।
सामने तेरे आ गया होगा ॥

—सोज

[अजून सूर्य थरथरां कांपत आहे. तो बहुधा तुझ्यासमोर आला असावा. (तुला पाहून त्याच्या अुरांत भरलेली धडकी अजून गेलेली नाही.)]

दिला ! क्यों कर मैं अुस रुखसारे रोशनके मुकाबिल हूँ ।
जिसे खुरशीदे महशर देखकर कहता है मैं तिल हूँ ॥

—अकबर

[त्या प्रियतमेचे गाल अितके प्रकाशमान आहेत कीं प्रलयकाळचा सूर्यहि ते गाल पाहून म्हणतां, ' मी या गालासमोर अेक लहानसा तिळ आहे. ' अशा त्या प्रियतेची मी काय बरोबरी करणार ?]

न करता ज़ब्त मैं नाला तो फिर ऐसा धुआँ होता !
कि नीचे आसमाँके एक नया और आसमाँ होता ॥

—जौक़ः

[मी जर माझें रुदन थांबविलें नसतें तर अितका धूर झाला असता की आकाशाच्या खालच्या बाजूस अेक नवीन आकाश तयार झालें असतें.]

नातवानीने बचायी जान मेरी हिज्रमें ।
कोने कोने ढूँढती फिरती कंज़ा थी, मै न था ॥

—ज़फ़र

[विरहकाळीं माझ्या कृशतेनें माझा जीव वांचविला. त्या वेळीं मृत्यु मला कोनाकोपण्यांत धुंडीत होता. परंतु मी अितका बारीक झालों होतो की त्याला दिसलोच नाही.]

मुझ जुल्फ़के मारेको न जंजीर पिन्हाओ ।
काफ़ी है मेरी कैदको एक मकड़ीका जाला ॥

—नज़ीर

[प्रियतमेच्या केसांच्या बटांनीं घायाळ झालेल्या मला बेड्या घालूं नका. मला बांधून ठेवण्यास कोळ्याचें (किड्याचें) जाळेंहि पुरेसें आहे.]

समुन्द्र कर दिया नाम उसका नाहक सबने कह कहकर ।
हुअे थे जमा कुछ आँसू मेरी आँखोंसे बह बहकर ॥

—सौदाः

[लोकांनीं त्याला समुद्र असें नांव विनाकारणच दिलें. वस्तुतः तो समुद्र नसून ते माझ्या डोळ्यांतील कांहीं अश्रु जमा झाले होते.]

यह मजनुँ है, नहीं आहूँ ऐ लैला ।
पहनकर पोस्ती निकला है घरसे ॥
जिसे तूँ सींग समझे है, ये हैं खार ।
लगे हैं पाँवमें, निकले हैं सरसे ॥

—नसीर

[हे लैला ! हें हरिण नसून तो मजन्तू आहे. तो घरून हरिणाच्या कातड्याचा अंगरखा घालून निघाला आहे. ज्यांना तूं शिंगें समजतेस तीं शिंगें नसून वस्तुतः कांटे आहेत. त्याच्या पायांत रतलेले ते कांटे त्याच्या डोक्यांतून बाहेर निघाले आहेत.]

तारे तो ये नहीं मेरी आहोंसे रातकी ।
सूराख पड़ गये हैं तमाम आसमानमें ॥

—मीर

[तुम्ही ज्यांना तारे असें म्हणतां ते तारे नसून वस्तुतः रात्री मीं जे अुसासे सोडले त्यामुळे संबंध आकाशाला हीं छिद्रे पडलीं आहेत.]

कमरेच्या बारीकपणाचें हें वर्णन पाहाः—

सनम सुनते हैं, तेरे भी कमर है ।
कहाँ है ? किस तरहकी है ? किधर है ?

—जुरअत

[हे प्रियतमे, तुलाहि कमर आहे असें अकतां. पण कुठें आहे ती कमर ? कशी आहे ? कोणीकडे आहे ?]

आफ़ताब अुसमें अगर आवे तो तवा बन जावे ।
नूरका दरूल नहीं मेरे सियहखानेमें ॥

—नासिख

[माझ्या काळोख्या घरांत (अंधकारपूर्ण जीवनांत) प्रकाशाला स्थानच नाही. तेथें सूर्य जरी आला तरी तो तव्याप्रमाणें काळा ठिकर पडून जातील.]

अिन्तहाअे लागरीसे जब नज़र आया न मैं ।
हँसके वो कहने लगे बिस्तरको झाड़ा चाहिये ॥

—नासिख

[पराकोटीच्या कृशतेमुळे मी जेव्हां त्यांना दिसलों नाहीं तेव्हां ते हंसून म्हणाले, हें अंथरूण झाडून पाहिलें पाहिजे.]

अुर्दूतील कांहीं अितर काव्यप्रकार

आतांपर्यंत मुख्यतः अुर्दूतील गझल या काव्यप्रकाराचाच अुल्लेख करण्यांत आलेला आहे. परंतु अुर्दूत अितरहि अनेक काव्यप्रकार रूढ आहेत. त्यांच्यापैकी कांहींची माहिती पुढे दिली आहे :—

रुवाअी

दोन शेर अर्थात् चार चरण मिळून अेक रुवाअी बनते. रुवाअीचा पहिला, दुसरा व चौथा हे तीन चरण यमकयुक्त असतात. रुवाअीमध्ये मुख्यतः नीति अथवा अुपदेश थोड्या शब्दांत परंतु सुंदर भाषेत वर्णिलेला असतो. फारसीतील अुमर खैयामच्या रुवाया जगप्रसिद्ध आहेत. क्रांति-कवि ' जोश ' मलीहाबादी यांची ही रुवाअी किती अर्थपूर्ण आहे पाहा :—

अपनी ही शरज़से जी रहे हैं जो लोग
अपनी ही अवाअें सी रहे हैं जो लोग ।
अुनको भी है क्या शराब पीनेसे गुरेज़
अिन्सानका खून पी रहे हैं जो लोग ॥

[जे लोक आपल्याच स्वार्थासाठी जगत आहेत, आपलेच कपडे शिवीत आहेत, जे माणसाचें रक्त पीत आहेत त्यांनाहि मद्यपान निषिद्ध आहे की काय ?]

नज़म

नज़म म्हणजे ओवर्णे, दोन्यांत मोती ओवर्णे. अनेक शेरांत अेकाच विषयाचें विवरण करावयाचें असतें तेव्हां नज़म या काव्यप्रकाराचा अुपयोग करण्यांत येतो. गझलांत प्रत्येक शेर स्वयंपूर्ण असतो. तसें नज़ममध्ये नसतें. सामान्यतः मराठींत जिला आपण कविता म्हणतो तीच अुर्दू नज़म. कविते-प्रमाणेच तिच्यावर ओळीचें बंधन नसतें. अुर्दूचे लोकप्रिय कवि ' सागर '

निजामी यांची 'संगतराशका गीत' (पाथरवटाचें गाणें) ही नज़्म अत्यंत सुन्दर आहे. तिचीं कांहीं कडवीं पुढें दिलीं आहेत :—

नया आदम तराशूंगा, नयी हव्वा बनाअूंगा ।

नया मावूद ढालूंगा, नया बन्दा बनाअूंगा ॥

अिसी मिट्टीसे अिक हँसती हुअी दुनिया बनाअूंगा ।

हर अिक ज़र्रेके दिलमें अिक जहन्नुम-सा दहकता है ॥

न जाने खाकको कबसे खुदा बननेका जज़्बा है ॥

नयी दुनियामें हर बन्देको मैं देवता बनाअूंगा ।

नया आदम बनाअूंगा, नयी हव्वा बनाअूंगा ॥

तराने ज़िन्दगीके अिन बुतोंसे फूट निकलेंगे ।

फ़िसाने ज़िन्दगीके अिन बुतोंसे फूट निकलेंगे ॥

मैं अिस गूँगे जहाँको बोलती दुनिया बनाअूंगा ॥

नया आदम बनाअूंगा, नयी हव्वा बनाअूंगा ॥

नयी धरती, नया आकाश होगा और नये तारे ।

नये जंगल, नये गुलशन, नयी नदियाँ नये धारे ।

अिसी दुनियाकी बुनियादों पै अिक दुनिया बनाअूंगा ।

नया आदम बनाअूंगा, नयी हव्वा बनाअूंगा ॥

[मी नवीन आदम (आदिमानव) बनवीन, नवीन हव्वा (आदिमाता) बनवीन. नवीन अुपास्यदेवता बनवीन आणि नवीन अुपासक बनवीन. याच मातीपासून अेक हंसणारें जग निर्माण करीन. येथील प्रत्येक कणांत जणूं अेक नरक पेटत आहे. कोण जाणे कव्हांपासून, धुळीला अीश्वर बनण्याची अिच्छा झाली आहे. नव्या दुनियेंत मी प्रत्येक अुपासकाला देव बनवीन. या मूर्तीतून जीवनाचीं गाणीं अुत्पन्न होतील. जीवनाच्या कथा या मूर्तीतून बाहेर पडतील. या मुक्या जगाला मी बोलतें करीन. नवीन धरती, नवे आकाश, नवे तारे, नवीन जंगले, नव्या बागा, नव्या नद्या, नवे प्रवाह निर्माण होतील. याच जगाच्या पायावर मी अेक नवे जग वसवीन.]

गीत

मराठी भावगीतांप्रमाणें गेय छंदांत व मधुर शब्दांत लिहिलेलीं गीतें हिन्दींत व अुर्दूत खूप लोकप्रिय आहेत. गीतांचा विषय मुख्यतः प्रेम-प्रणय हा असला तरी अितरहि अनेक नाजूक भावनांचें वर्णन त्यांत येअूं शकतें. अुर्दू गीतांचें वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांतील संस्कृतप्रचुर हिन्दी शब्दांची अधिकता. गेल्या पंचवीस वर्षांत अशा प्रकारचीं संस्कृतप्रचुर अुर्दू गीतें खूपच लिहिलीं गेलीं आहेत आणि तीं लोकप्रियहि झालीं आहेत. मात्र गीतांत हिन्दी-संस्कृत शब्दच आले पाहिजेत असें बंधन नाही. अरबी-फारसी शब्दांचा भरणा असलेलीं गीतेंहि लिहिलीं गेलीं आहेत. परंतु सामान्यतः अुर्दू गीतें हिन्दी गीतांशीं अितकीं जवळ असतात कीं, दोहों-तील फरक सांगणें कठिण जातें. मौलाना अबुल असर ' हफ़ीज़ ' जालंधरी यांचें हें गीत अुर्दूचें आहे असें सांगितल्यास कोणाला खरें वाटेल काय ?

अपने मनमें प्रीति बसा ले
अपने मनमें प्रीति !

मनमंदिरमें प्रीति बसा ले, ओ मूरख, ओ भोले भाले,
दिलकी दुनिया कर ले रोशन, अपने घरमें जोत जगा ले,
प्रीति है तेरी रीत पुरानी, भूल गया ओ भारतवाले,

भूल गया ओ भारतवाले,
प्रीति है तेरी रीत !

बसा ले अपने मनमें प्रीति !

क्रोध कपटका अुतरा डेरा, छाया चारों खूँट अँधेरा,
शेख-बरहमन दोनों रहज़न, अेकसे बढ़कर अेक लुटेरा,
ज़ाहिरदारोंकी संगतमें, कोअी नहीं है संगी तेरा,

कोअी नहीं है संगी तेरा,
मन है तेरा मीत !

बसा ले अपने मनमें प्रीति !

भारतमाता है दुखियारी, दुखियारे हैं सब नर-नारी,
तू ही अुठा ले सुंदर मुरली, तू ही बन जा श्याम मुरारी,
तू जागे तो दुनिया जागे, जाग अुठें सब प्रेम-पुजारी,

जाग अुठें सब प्रेम-पुजारी,

गायें तेरे गीत !

बसा ले अपने मनमें प्रीत !

[आपल्या मनांत प्रीति वसूं दे. हे भोळ्याभावड्या प्राण्या, तूं आपल्या मनमंदिरांत प्रीतीची प्रतिष्ठापना कर. हृदयाचें विश्व प्रकाशमान कर. आपल्या घरीं प्रेमाची ज्योति अुजळ. हे भारतीया, प्रीत ही तुझी प्राचीन परंपरा आहे. तिचा तुला विसर पडला आहे. क्रोध, कपट यांनीं मुक्काम ठोकला आहे. चोहोंकडे काळोख पसरला आहे. शेख व ब्राह्मण (हिन्दु व मुसलमान यांचे धर्मगुरु) दोघेहि डाकू आहेत, अेकापेक्षां अेक बदमाष आहेत. सगळे ढोंगी आहेत. तुझा मित्र कोणी नाहीं. तुझें मनच तुझा मित्र आहे. भारतमाता दुःखी आहे. सर्व स्त्री-पुरुष दुःखी आहेत. आतां तूंच सुंदर मुरली हातीं घेऊन श्याममुरारी हो. तूं जागा झालास तर जग जागें होईल व सारे प्रेमपुजारी जागे होतील आणि तुझें गीत गातील.]

मरसिया

मरसिया अथवा मर्सिया म्हणजे शोकगीत अथवा शोककाव्य. कोणाहि व्यक्तीच्या व थोर पुरुषाच्या मृत्यूला अुद्देशून जे काव्य लिहिलें जातें त्याला मर्सिया असें म्हणतां येतें. परंतु अुर्दूमध्ये मुख्यतः करबलाच्या रणांगणावर हौतात्म्य पावलेल्या हजरत हुसैनांच्या मृत्यूला अुद्देशून लिहिलेल्या कवितेलाच मर्सिया असें म्हणतात. या काव्यप्रकाराचा अुत्कृष्ट विकास मीर मुस्तहसन 'खलील', त्यांचे चिरंजीव मीर बबरअली 'अनीस' आणि मिर्जा सलामत अली 'दबीर' यांच्या काव्यांत आढळतो. मर्सिया म्हणणाऱ्याला मर्सियागो असें म्हणतात.

मनसवी

अेकाद्या प्रसिद्ध व्यक्तीचा जीवनवृत्तान्त अथवा अेकादी कल्पित कथा पद्यांत लिहिणें याला मनसवी असें म्हणतात.

मनसवीचा शब्दशः अर्थ दोन-दोन असा आहे. या काव्यप्रकारांतील प्रत्येक शेराचे दोन्ही चरण यमकयुक्त असतात. (गझलांतील शेराचे चरण यमकयुक्त नसतात.) मात्र अेका शेराचें दुसऱ्या शेरार्शी यमक साधलेलें नसतें. अुर्दूत पंडित दयाशंकर कौल ' नसीम ' यांची ' गुलजारे नसीम ' व मीर गुलाम हसन यांची ' सहरुल बयान ' या दोन मनसवींची ख्याति विशेष आहे.

: ७ :

अर्दूचे मुशायरे

जनमनस्पर्शी कविसंमेलनें

शेर म्हणजे कविता, शायर म्हणजे कवि आणि मुशायरा किंवा मशायरा म्हणजे कवि-संमेलन. अुर्दूचे मुशायरे त्यांच्या वैशिष्ट्यामुळे मोठे प्रेक्षणीय व श्रवणीय होत असतात. बहुसंख्य अुर्दू भाषी जनता जात्याच रसिक व काव्यप्रेमी असल्याचें दिसून येतें. जेथे जेथे अुर्दू बोलणारे लोक राहतात तेथे तेथे अधूनमधून लहान मोठे मुशायरे भरत असतात. अुत्तर हिंदुस्थानांत दिल्ली, लखनऊ, अलाहाबाद वगैरे शहरांतील मुशायरे विशेष प्रख्यात आहेत. दक्षिण भारतांतहि हैदराबाद, मुंबई, पुणे, मद्रास, वगैरे ठिकाणी कधी कधी फार चांगले मुशायरे घडवून आणण्यांत येतात.

लहानपणापासून या मुशायऱ्यांना हजर राहण्याची संधि मिळाल्यामुळे अुर्दू भाषी लोकांत काव्याबद्दल विशेष रुचि आढळून येते. ही रुचि नुसती

रसग्रहणापुरतीच मर्यादित राहात नाही. तर प्रत्यक्ष काव्यरचना करण्याचीहि प्रेरणा तिच्यांतून लोकांना मिळते. यामुळेच अुर्दू मुलुखापासून हजारों मैल दूर असलेल्या पुण्यासारख्या निव्वळ मराठी भाषा शहरांतहि साठ-सत्तर अुर्दू कवि पाहावयास मिळतात. या कवींत मामुली हमाल कोळशेवाल्यां-पासून कॉलेजांतील प्रोफेसर, अुच्चपदस्थ सरकारी अधिकारी व डॉक्टर-वकील वगैरे लोक असतात. आणि मुशायन्याच्या वेळीं ते सर्वजण मांडीस मांडी लावून बसतात. अशा प्रकारें गरीबांपासून अमीरांपर्यंत सर्वांना समानपण आकर्षित करणारी कवि-सम्मेलने बहुधा अुर्दू भाषेचीच असावीत. राजकीय पुढाऱ्यांना सुद्धां या मुशायन्यांचें मोठें आकर्षण असतें. सुप्रसिद्ध लीगी पुढारी व कवि हसरत मोहानी यांची अशी आठवण सांगतात कीं दिल्लीस जामिया मिल्लिया या राष्ट्रीय विद्यापीठाच्या कवि सम्मेलनांना ते न चुकतां हजार राहात आणि त्या विद्यापीठावर खर्चाचा बोजा पडूं नये म्हणून कानपूरपासून दिल्लीपर्यंत तिसऱ्या वर्गानें प्रवास करून दिल्ली स्टेशनपासून जामियापर्यंत चार मैल पायीं चालत जात. थोडासा अतिव्याप्तीचा दोष पत्करून असें म्हणतां येईल कीं प्रत्येक सुशिक्षित अुर्दू भाषिकानें आपल्या आयुष्यांत केव्हां ना केव्हां कविता लिहिलेली असतेच.

या कवि-सम्मेलनांतून नवे नवे कवि उदयाला येतात. 'अकबर' अिलाहाबादी, महाकवि 'अिकबाल' वगैरे प्रख्यात अुर्दू कवि असेच अचानकपणें मुशायन्यांत कविता म्हणून अुदयास आले होते. खऱ्या रत्नांची पारख या मुशायन्यांतून चटकन होअूं शकते. आणि अेखाद्या अुत्कृष्ट कवितेच्या जोरावर नवोदित कवि अखिल भारतीय कीर्ति संपादन करूं शकतो.

मुशायन्यांचे दोन प्रकार

मुशायरे दोन प्रकारचे असतात. तरही व गैरतरही. तरही मुशायरा म्हणजे आपल्याकडील समस्यापूर्तीचें कविसम्मेलन. अेक चरण (मिसरा) प्रथम जाहीर करण्यांत येतो. त्याच्याशी जुळणारा गझल अथवा कविता कवींनी तयार करून आणावयाची आणि ती म्हणून दाखवावयाची याला तरही मुशायरा म्हणतात. बहुतेक स्थानिक मुशायरे याच प्रकारचे असतात. या पद्धतींत

अुर्दूचे मुशायरे

शब्दांची व बुद्धीची खूप कसरत पाहावयास मिळते. परंतु तेच तेच शब्द व कल्पना पुनः पुनः अैकाव्या लागल्यामुळे शेवटीं (शेवटीं कंटाळां मेळूं ?) लागतो. गैरतरही मुशायन्यांत चरणपूर्तीचें बंधन नसतें. कवीने आपल्या अिच्छेप्रमाणें विषय निवडावयाचा असतो. यामुळे हे मुशायरे श्रोत्यांना कंटाळवाणे वाटत नाहींत.

‘ मतला अर्ज है ! ’

गझल वाचण्यास अथवा म्हणण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी कवि श्रोत्यांना नमस्कार करून म्हणतो, ‘ मतला अर्ज है ! ’ (कवितेच्या प्रथम दोन ओळी निवेदन करितों !) त्याबरोबर अितर लोक म्हणतात, ‘ अिरशाद ! ’ (म्हणण्याची कृपा करा.) अेवढी प्रस्तावना झाल्यानंतर काव्य-वाचनास सुरुवात होते. अुर्दू कवींनीं काव्य-वाचनाच्या कलेंत खूपच प्रगति केलेली आहे. मधुर कंठाच्या कवींची गोष्ट तर राहूं द्याच पण विशेष आवाज नसलेले कविहि आपल्या ढंगदार वाचनेने श्रोत्यांचीं मनें मोहून टाकतात आणि त्यांचें काव्य अैकतांना श्रोते बेभान होऊन ‘ वाहवा, वाहवा, क्या खूब कहा है, लाजवाब (अप्रतिम) शेर है, कलेजा (काळीज) निकालकर रख दिया है, सुबहान अह्ला (आनन्दाश्चर्योद्गार !), जरा फिर कहिये, गज़ब कर दिया, आपका यह शेर लाख रुपयोंका है, कलम (लेखणी) चूम लेनेको जी चाहता है ’ वगैरे प्रशंसोद्गार काढतात. कविता सामान्य दर्जाची असली तरी कवीला नाअुमेद न करितां प्रोत्साहन देण्याची प्रथा अुर्दूत आहे. यामुळे नव्या कवीला अशा संमेलनांत भाग घेण्यास हरूप वाटतो.

‘ मक़ता अर्ज है ! ’

गझलाच्या शेवटच्या दोन ओळींना मक़ता असें म्हणतात. या चरणांपर्यंत कवि आला कीं तो म्हणतो, ‘ मक़ता अर्ज है ! ’ त्यावर श्रोते म्हणतात, ‘ अिरशाद ! ’ गझलांतील हा शेवटचा शेर फार महत्त्वाचा असतो. कवीने आपली सारी प्रतिभा या शेरांत ओतलेली असते. यामुळे लोकांनाहि तो फार आवडतो आणि कवीने तो पुनः पुनः म्हणावा असा त्याला आग्रह करण्यांत येतो. गझलांतील अेखादा शेर अेखाद्या श्रोत्याला

विशेष आवडला असल्यास तो मध्येच अुठून कवीला तो पुनः म्हणण्याची विनंती करतो. अशा प्रकारें रात्री १० च्या सुमारास सुरु झालेला हा मुशायरा सकाळीं ६-७ वाजेपर्यंतहि अनेकदां चालू असतो. गझलाच्या शेवटच्या शेरांत कवीचें तखल्लुस असतें.

तखल्लुस

अुर्दू कवि आपलें जें टोपण नांव काव्यांत वापरतात त्याला तखल्लुस असें म्हणतात. ही प्रथा फारसीतून अुर्दू कवींनीं घेतली. हें टोपणनांव किंवा उपनाम कधीं कधीं मुख्य नांवाचाच भाग असतें. अुदाहरणार्थ सैयद अिन्शा अल्ला खाँ यांनीं ' अिन्शा ' हें नांव घेतलें होतें व मुन्शी अमीर यांनीं ' अमीर ' असें नांव घेतलें होतें. कांहीं लोक आपल्या रूढ नांवांपेक्षां वेगळें असें अेखादें आपल्या आवडीचें नांव धारण करतात. अुदाहरणार्थ मिर्जा असदुल्ला खाँ यांनीं ' गालिब, ' मिर्जा रफीअ यांनीं ' सौदा ' व शब्बीर हसन खाँ यांनीं ' जोश ' हीं जीं नांवां घेतलीं त्यांचा त्यांच्या खऱ्या नांवांशीं कांहीं संबंध नाहीं. ' चकबस्त ' सारखा अेखादा कवि टोपणनांवच घेत नाहीं. ' चकबस्त ' हें त्यांचें आडनांवच टोपणनांवाचें काम करतें. ते अेके ठिकाणीं म्हणतातः—

ज़िक्र क्यों आयेगा बज़्मे शुअरामें अपना ?

मै तखल्लुसका भी दुनियामें गुनहगार नहीं ॥

[कवि सम्मेलनांत माझा अुल्लेख कशाला येअील ? या जगांत मी टोपणनांवाचाहि गुन्हेगार नाहीं.]

अुर्दूच्या कांहीं संदर्भ-कथा

अरबी-फारसी साहित्यांतून आलेल्या कांहीं कथा अुर्दू साहित्यांत अितक्या रूढ झाल्या आहेत की त्या परकीय आहेत असे वाटतच नाही. त्यांची ओळख करून घेतल्याशिवाय अुर्दू साहित्याचा संपूर्ण रसास्वाद मिळणे अशक्य आहे. म्हणून त्यांच्यापैकी कांहीं प्रमुख कथांचा सारांश थोडक्यांत पुढे देण्यांत येत आहे.

आदम, हव्वा व शैतान

मुसलमानी धर्माप्रमाणे अीश्वराने मातीपासून 'आदम' नांवाच्या पुरुषाची अुत्पत्ति केली आणि आपल्या देवदूतांना सांगितले की हा माझा प्रथम प्रेषित (पैगंबर) असून याला तुम्ही नमस्कार करा. त्याप्रमाणे अब्रलीस नांवाच्या देवदूताखेरीज सर्वांनी आदमला प्रणाम केला. अब्रलीसचे म्हणणे असे की आम्ही अग्नीपासून झालो आहोत, म्हणून मातीपासून अुत्पन्न झालेल्यापुढे आम्ही नमणार नाही. देवाच्या आज्ञेचे अुल्लंघन केल्यामुळे अब्रलीसला शाप मिळाला. हा अब्रलीस म्हणजेच शैतान अथवा सैतान होय. पुढे नंदनवनांत अेकटाच राहिल्यामुळे आदमला किंवा आदिमानवाला कंटाळा येऊ लागला. म्हणून देवाने त्याच्या बरगडीपासून हव्वा अथवा आदिमाता हिला निर्माण केले. त्या दोघांना अीश्वराने अमुक अेका वृक्षाचे (कांहीं लोकांच्या मते गव्हाचे) फळ न खाण्याबद्दल बजाविले होते. परंतु सैतानाने साप, मोर व हव्वा यांच्या मदतीने आदमला त्या निषिद्ध झाडाचे (शजे ममनूआ) फळ खावयास लावले. त्याबरोबर अीश्वराने आदम व हव्वा यांना स्वर्गांतून हांकलून लावले. तेथून ते मृत्युलोकावर आले आणि त्यांच्यापासूनच सारी मानवजात अुत्पन्न झाली.

मनुष्याला सन्मार्गापासून विचलित करून वाईट मार्गाला लावणारी शक्ति म्हणजेच सैतान होय.

यहुदी, ख्रिस्ती व अिस्लाम हे तीनहि धर्म अेकाच सेमेटिक वंशांत

निर्माण झाले असून, अब्राहम हा त्यांचा आदिपुरुष आहे. यामुळे या सर्वांच्या पूर्वपरंपरा सामान्यतः ऐकच आहेत. यहुदी व ख्रिस्ती पुराणांत अडम आणि अीव्ह या नांवांनै आदम व हव्वा यांचा अुल्लेख येतो.

अीसा

ख्रिश्चन धर्माचे प्रवर्तक येशुख्रिस्त. यांनाच मसीह (मेसाया=तारक) किंवा मसीहा असेंहि म्हणतात. हे अत्यंत दयाळु व गरिबांचे कैवारी होते. ते आजान्यांना बरे करीत व मृतांना जिवंत करीत अशी समजूत आहे.

मूसा

अीसानंतर सुमारे १२०० वर्षांनी जन्मलेले यहुदी लोकांचे पैगंबर मोझेस. यांना ' तूर ' पर्वतावर अीश्वरी प्रकाशाचे दर्शन झाले होते असे म्हणतात.

लैला-मजनू

मजनू अथवा मजनून म्हणजे वेडा, पागल. याचे खरे नांव कैस असे होते. हा अरबस्तानांतील नज्द प्रान्ताचा रहिवासी होता. लैला नांवाच्या अरबी तरुणीवर याचे अत्यंत प्रेम होते. परंतु त्याला वेडा समजून लैलाच्या वडिलांनी त्याच्याशी लैलाचे लग्न होऊं दिले नाही. यामुळे तो रानावनांतून भटकू लागला. पुढे लैलाहि त्याला शोधण्यासाठी जंगलांतून हिंडू लागली. मजनू अितका कृश झाला होता की, तो वाऱ्याबरोवर अुडून कांटेरी झुडुपांत जाऊन अडकला. त्यामुळे लैलाच्या हांका अैकूं येत असूनहि त्याला कांहीं करतां आले नाही. लैला काळी कुरूप व मजनू गौरापान, देखणा होता असे समजले जाते.

यूसुफ-जुलेखा

जगांतील सर्वांत सुंदर पुरुष म्हणून यूसुफचे नांव घेण्यांत येते. त्याच्या सौंदर्यावर अीजिप्तच्या अेका मोठ्या अधिकाऱ्याची पत्नी जुलेखा फिदा झाली आणि त्याने आपल्यावर प्रेम करावे म्हणून तिने जंगजंग पछाडले. परंतु यूसुफ शेवटपर्यंत वैषयिक प्रेमापासून अलित राहिला. मुसलमान लोक त्याला आपला अेक पैगंबर मानतात.

शीरीं-फरहाद

फरहाद हा अेक चिनी शिल्पकार होता. शीरीन किंवा शीरीं नांवाच्या अेका अिराणी रूपवतीवर तो फिदा होता. त्याच्यावर तिचेहि प्रेम होतें. परंतु अिराणचा बादशाह खुसरो, हा तिच्यासाठी वेडा झाला होता. यामुळे अखेर तिचे लग्न खुसरोशीच झालें. तरी पण ती फरहादचे चिंतन करीत राहिली. बादशहाला हें कळतांच त्याने तिला असे सांगितलें कीं, “ फरहादचे तुझ्यावर खरें प्रेम असेल तर त्याने डोंगर पोखरून राज-वाड्यापर्यंत कालवा तयार करावा. तसें केल्यास मी तुला त्याच्या स्वाधीन करीन. ” त्याप्रमाणें फरहादने रात्रंदिवस मेहनत करून कालवा खोदला. तेव्हां बादशाहानें त्याला खोटेच सांगितलें कीं, “ शीरीं तर कधीच मेली ! ” तें अैकतांच फरहादने आपल्या हातांतील कुदळ स्वतःच्या डोकेंत मारून घेऊन आत्महत्या केली.

मन्सूर

मन्सूर हा अिराणचा सूफी साधु होता, तो ‘ अनलहक ’—‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ (मी सत्य आहे, मी अीश्वर आहे) हा मंत्र जपत असे. अिस्लामी धर्मांत जीव आणि परमेश्वर यांचें द्वैत मानलें आहे. जीवानें अीश्वराची भक्ति करावयाची, पण तादात्म्य अपेक्षावयाचें नाहीं. तसें अपेक्षिण्यांत अीश्वराचा अपमान होतो अशी दृढ समजूत आहे. यामुळे त्याला नास्तिक ठरवून सुळीं देण्यांत आलें.

क्यामत

क्यामत, हश्र, महशर, या शब्दांचा अर्थ ‘ शेवटचा दिवस ’ ‘ पुनरुत्थानाचा दिवस ’ ‘ प्रलय ’ असा आहे. यहुदी व ख्रिस्ती धर्मांप्रमाणें मुसलमानी धर्मांतहि अशी समजूत आहे कीं या जगाच्या अखेरच्या दिवशीं सर्व सृष्टीचा नाश झाल्यानंतर, सारे मृतात्मे पुनः जमिनीतून अुठून अेकत्र येतील आणि अीश्वर त्यांच्या पापपुण्याचा विचार करील. त्या वेळीं पाप्यांना नरक आणि पुण्यवानांना स्वर्ग देण्यांत येईल. या निवाड्याच्या दिवसाला ‘ क्यामत ’ असे म्हणतात.

काबा

काबा म्हणजे घन (Cube). मुसलमानांचें पवित्र क्षेत्र मक्का येथील मशिदींत घनात्मक आकाराची अेक अिमारत आहे. तिला काबा असें म्हणतात. मुहम्मद पैगंबरांच्या धर्मप्रचाराच्या पूर्वी तिच्यांत ३६० मूर्तींची पूजा होत असे. मुहम्मदांच्या अुपदेशावरून मक्केच्या लोकांनी या मूर्ती काढून टाकल्या. परंतु त्यानंतरहि ती अिमारत व तिच्यांतील ' संगअे अस्वद ' अथवा ' हजरुल अस्वद ' (काळा दगड) याचें पावित्र्य कायम राहिलें. हज्जची यात्रा करणारे मुसलमान या अिमारतीला प्रदाक्षिणा घालून तेथील काळ्या दगडाचें चुंबन घेतात.

परिशिष्ट : १

कांहीं अर्दू कवि आणि त्यांचा काळ

पुढें अर्दू कवींची जी सूची दिली आहे तिचा क्रम असा आहे:—
वर्णानुक्रमानें कवीचें टोपण नांव देऊन त्याच्यापुढें त्याचें संबंध नांव, कंसांत
त्याचें गांव आणि पुढें त्याच्या जन्ममृत्यूचे अिसवी सन दिले आहेत. सर्व
अर्दू कवींचा समावेश या यादींत नसून या पुस्तकांत आलेल्या कांहीं
महत्त्वाच्या कवींचाच अुल्लेख यांत आहे.

‘ अकबर ’ अिलाहाबादी

सैयद अकबर हुसैन रिज़्वी

(अिलाहाबाद)

१८४६-१९२१

‘ अमीर ’ मीनाथी

मुन्शी अमीर अहमद

(लखनअू)

१८२८-१९००

‘ अमन ’ लखनवी

मुन्शी गोपीनाथ

(लखनअू)

जन्म १८९९

‘ असगर ’ गोंडवी

असगर हुसैन

(गोंडा-अु. प्र.)

१८४४-१९३६

- ‘ आज्ञाद ’
जगन्नाथ (दिल्ली)
जन्म १९१८
- ‘ आज्ञाद ’
मौलाना मुहम्मद हुसैन (दिल्ली)
१८३१-१९१०
- ‘ आतिश ’
ख्वाजा हैदर अली (लखनऊ)
मृत्यु १८४७
- ‘ आबरू ’
शाह मुबारक (दिल्ली)
१७००-१७५०
- ‘ अक्कवाल ’
सर शेख मुहम्मद (लाहौर)
१८७३-१९३८
- ‘ अन्शा ’
सैयद अन्शा अल्ला खाँ
(लखनऊ)
मृत्यु १८१७
- ‘ गालिब ’
मिर्जा असदुल्ला खाँ (दिल्ली)
१७९७-१८६९
- ‘ चकबस्त ’
पंडित ब्रजनारायण चकबस्त
(लखनऊ)
१८८२-१९२६
- ‘ जफर ’
बहादुर शाह (बादशाह) (दिल्ली)
१७७५-१८६२
- ‘ जिगर ’ मुरादाबादी
अली सिकन्दर (मुरादाबाद)
जन्म १८९०
- ‘ जुरअत ’
शेख कलन्दर अली बख्श
(लखनऊ) मृत्यु १८१०
- ‘ जोश ’ मलसियानी
पंडित लम्भूराम
- ‘ जोश ’ मलीहाबादी
शब्बीर हसन खाँ
(मलीहाबाद-अ. प्र.)
जन्म १८९६
- ‘ जौक ’
शेख मुहम्मद अब्राहीम (दिल्ली)
१७८९-१८५४
- ‘ दबीर ’
मिर्जा सलामत अली (लखनऊ)
१८०३-१८६८
- ‘ दर्द ’
सैयद ख्वाजा मीर (दिल्ली)
१७२२-१७८३
- ‘ दाग ’
नवाब मिर्जा खाँ (हैदराबाद)
१८३१-१९०५
- ‘ नासिख ’
शेख अिमाम बख्श (लखनऊ)
मृत्यु १८३८

- ‘ फ़ानी ’ बदायूनी
शौकत अली खाँ (बदायूँ-अु.प्र.)
१८७९-१९४१
- ‘ फ़िराक़ ’ गोरखपुरी
प्रोफ़ेसर रघुपतिसहाय (अलाहा-
बाद) जन्म १८९६
- ‘ फ़ुगाँ ’
अशरफ़अली खाँ (दिल्ली)
अठरावें शतक
- ‘ बहेरी ’
काँजी महमूद (विजापूर)
मृत्यु १७१८
- ‘ मज़मून ’
शेख़ शरफ़ुद्दीन (आग्रा)
मृत्यु १७४५
- ‘ मजाज़ ’
अिसरार अुल हक़ (लखनअू)
जन्म १९१३
- ‘ मीर ’
मीर मुहम्मद तकी (दिल्ली)
१७०९-१८०९
- ‘ मुसहफ़ी ’
शेख़ गुलाम हमदानी (लखनअू)
१७४८-१८२४
- ‘ मोमिन ’
हकीम मुहम्मद मोमिन खाँ
(दिल्ली) १८००-१८५१
- ‘ सफ़ी ’ लखनवी
मौलाना अली नकी (लखनअू)
१८६५-१९५०
- ‘ साक्रिब ’ लखनवी
जाकिर हुसैन (लखनअू)
जन्म १८६९
- ‘ सागर ’ निज़ामी
समदयार खाँ (अलीगढ़)
जन्म १९०५
- ‘ सीमाब ’ अकबराबादी
सैयद आशिक़ हुसैन (आग्रा)
१८८१-१९५१
- ‘ सोज़ ’
सैयद मुहम्मद मीर (दिल्ली)
१७१७-१७९८
- ‘ सौदा ’
मिर्जा मुहम्मद रफ़ीअ (दिल्ली)
१७१३-१७९९
- ‘ हफ़ीज़ ’ जालन्धरी(पाकिस्तान)
मौलाना अबुल असर
- ‘ हसरत ’ मोहानी
सैयद फ़ज़लुल हसन (कानपूर)
१८७५-१९५१
- ‘ हातिम ’
शेख़ ज़हीरुद्दीन (दिल्ली)
१६९९-१७९१
- ‘ हाली ’
ख्वाजा अल्ताफ़ हुसैन (पानीपत)
१८३७-१९१४

परिशिष्ट : २

कठिण शब्दांचे अर्थ

अंजुमन-सभा, संस्था
अंदलिस-स्पेन
अंदलीब-बुलबुल
अंदाज़-ढंग, पद्धत
अकसर-प्रायः, नेहमी
अजल-मृत्यु
अज़ल-मूल, अनादि
अजज़ा-तुकडे, भाग
अज़ाँ } वांग
अज़ान }
अज़ीज़-प्रिय
अंदा-नखरा, हावभाव
अनासिर-मूलतत्त्वे, पंचमहाभूते
अवस-व्यर्थ
अबा-अंगरखा, झब्बा
अत्र-ढंग
अश्क-अश्रु
असर-प्रभाव, परिणाम
असल } वास्तविक; अस्सल
असल }
असीर-बंदी, कैदी
आँख-डोळा
आअीना-आरसा
आगाह-परिचित
आज़ाद-स्वतंत्र

आदत-स्वभाव
आबादी-वस्ती
आलम-जग, स्थिति, अवस्था
आशिक-प्रेमी
आशियाँ } घरटे
आशियाना }
आसमाँ } आकाश
आसमान }
आसार-चिह्न
आस्ताँ-अुंवरठा, प्रवेशद्वार
आस्तीन-अस्तनी
आह-अुसासा
आहू-हरिण
आहोज़ारी-विलाप, रुदन
अितहा-हद्द, पराकोटी
अिजाज़त-परवानगी
अिज़ाफा-वाढ
अिनसान-मनुष्य
अिनसानियत-माणुसकी
अिन्किलाब-क्रान्ति
अिबादत-अुपासना
अिलिजा-विनंती
अिल्म-ज्ञान, विद्या
अिशक-प्रेम
अिसक़दर-अितक़े

आमान-धर्मश्रद्धा, अमान
 अक्रवा-परलोक
 अम्र-वय
 अलफत-प्रेम, प्रीति
 अल्लू-घुबड, मूर्ख
 अहसास-जाणीव
 अयाम-दिवस (अनेकवचन)
 अयार-धूर्त, कावेबाज
 कजा-मृत्यु
 कदरदान-गुणग्राहक
 कफस-पिंजरा
 कमाल-नैपुण्य, पूर्णत्व
 कम्बरूत-कमनशिबी
 करार-चैन, स्वास्थ्य
 कल-यंत्र
 कलब-हृदय
 कसूर-दोष, अपराध
 कहकहा-खदखदां हंसणें
 कहर-आपत्ति, कहर
 कातिल-कत्तल करणारा
 काफिर-नास्तिक
 काफिला-तांडा
 काबिल-लायक
 काबा-मक्का क्षेत्रांतील एक पवित्र
 मंदिर
 कायल-मान्य करणारा
 काश-अश्वर करो, असें व्हावें
 कासिद-जासूद
 किमार-जुगार

कुंज-किनारा, कोपरा
 कुशता-धातूचें भस्म, प्रेमी
 कु-गल्ली
 कैफ-मस्ती, नशा
 कौसर-स्वर्गातील एका कालव्याचें
 नांव
 खंजर-खंजीर
 खटका-आशंका, भीति
 खत-पत्र
 खयाल-विचार, कल्पना
 खसोखाशाक-केरकचरा
 खाक-माती, राख
 खाना-घर
 खार-कांटा, द्वेष
 खिजाँ-पानगळ अतु
 खुदकुशी-आत्महत्या
 खुदफरामोश-आत्मविस्मृत
 खुदबखुद-आपोआप
 खुदवीं-अहंमन्य
 खुदाभी-अश्वरत्व, सृष्टि
 खुदादाद-अश्वरदत्त
 खुदी-अस्मिता, व्यक्तित्व
 खुदाम-सेवक
 खुरशीद-सूर्य
 खुशगवार-प्रिय, मनोहर
 खूँट-बाजू, कोपरा
 खून-रक्त, खून
 ख़वाब-झोंप, स्वप्न

गबरू-अग्निपूजक, काफिर
 गम-दुःख
 गरदूँ-आकाश
 गरेबान-गळपट्टी
 गश-मूर्छा
 गाजी-धर्मयोद्धा, बहादुर
 गाफिल-बेसावध
 गुंचा-कळी
 गुजारना-घालविणें, कंठणें
 गुवार-धूळ
 गुमान-अनुमान, शंका
 गुरेज-दूर राहणें
 गुल-फूल
 गुल खिलाना-रहस्योद्घाटन करणें
 गुलजार-बाग
 गुलशन-बाग
 गुलचीं-फुलें तोडणारा, माळी
 गुलिस्ताँ-बाग
 गैर-परका
 गैरत-लाज, अब्रू
 गोया-जणूं
 चमन-बाग
 चख्व-आकाश
 चहकना-किलबिल करणें
 चिराग-दिवा
 चुल्लू-ऑंजळ, चुळका
 जंग-युद्ध
 जंजीर-बेडी
 जज़्बा-भावना

जदल-भांडण, युद्ध
 जन्नत-स्वर्ग
 ज़बाँ } —भाषा, जीभ
 ज़बान }
 जर्बी-मस्तक, कपाळ
 ज़ब्त-संशय
 जत्र-जुलूम
 ज़माना-काळ, युग
 ज़र्रा-कण
 जहन्नुम-नरक
 जहाँ } —जग
 जहान }
 ज़हर-प्राकट्य, उत्पत्ति
 जा-जागा
 जाला-जाळें
 ज़ालिम-कूर
 ज़ाहिद-कर्मठ, अुपासक
 ज़ाहिरदार-दिखाअू, ढोंगी
 ज़िक्र-अुल्लेख
 ज़िन्दगानी-जीवन, आयुष्य
 ज़िन्दाँ-तुरंग
 ज़ीशअूर-बुद्धिमान्, सभ्य
 ज़ीस्त-जीवन,
 जुनून-बडे, अुन्माद
 जुस्तजू-शोध
 झपकना-डुलकी येणें
 तंग-त्रासलेला, घट्ट
 तकिया-अुशी
 तख़ल्लुस-टोपणनांव

तवाही-नाश
 तबीअत-प्रकृति, मन
 तबीअी-नैसर्गिक, स्वाभाविक
 तर-ओला
 तरतीब-क्रम
 तराना-गीत, गाणे
 तराशना-तासणे
 तरीक-पद्धति, ढंग
 तर्क-त्याग
 तर्ज-प्रकार, शैली
 तलक-पर्यंत
 तलब-मागणी, अिच्छा
 तवक्रका-अुमेद, आशा
 तहकीर-तुच्छता
 तहजीब संस्कृति
 ताजी-अरबी
 तादेर-तोंपर्यंत, बराच वेळ
 तालीम-शिक्षण
 तिनका-गवताची काडी
 तुख्म-बीज
 तुरबत-कब्र, थडगे
 दंदाँ-दांत
 दरखल } प्रवेश, हस्तक्षेप
 दरुल }
 दम-क्षण
 दरकार-आवश्यकता
 दररुत-झाड
 दरगुजर करना-काणाडोळा करणे

दर्दमंद-दुःखी
 दस्तकारी-हस्तकौल्य
 दहर-युग, काळ
 दाग-डाग
 दामन-पदर
 दीदा-डोळा
 दीदावर-डोळस
 दीवाना-वेडा, छांदिष्ट
 दुआ-प्रार्थना, आशीर्वाद
 दौर-देअूळ
 दोश-खांदा
 दौर-काळ
 धारा-प्रवाह
 धूम-धामधूम
 धोका } फसवणूक, दगा
 धोखा }
 नःमा-गीत
 नशेमन-घरटें, विश्रामस्थानः
 नसीहत-अुपदेश
 नाकूस-शंख
 नाचार-लाचार, विवश
 नाज-नखरा, गर्व
 नातवानी-कृशता, दौर्बल्य
 नादाँ-मूर्ख
 नापायदार-टिकाअू नसलेले
 नाफ्रहम-अनभिज्ञ, अडाणी
 नामा-पत्र
 नामाबर-पलवाहक

नालाँ-रुदन करणारा
 नाला-रुदन, विलाप
 नासिह } उपदेशक
 नासेह }
 निबडेना-सोडविणें, निकाल लावणें
 निभाना-पुरें करणें, निभावणें
 निशान-चिह्न, खूण
 नूर-प्रकाश, तेज
 पंद-अुपदेश
 पयाम-संदेश
 परवाना-पतंग (किडा)
 परेशान-त्रस्त
 पलक-पापणी, क्षण
 पारसा-पापभीरु, पुण्यवान्
 पीर-वृद्ध, महात्मा
 पीरी-म्हातारपण
 पुरआव-पाण्यानें (अश्रूनीं) भरलेले
 पुरदर्द-व्यथापूर्ण, करुण
 पै }
 पै } -वर
 पैगाम-संदेश
 पैमाना-माप, मद्याचा पेला
 पैरहन-पैरण; सदरा
 पोस्तीन-केसाळ कातड्याचा कोट
 फ़रियाद-तक्रार, गाव्हारणें
 फ़रिश्ता-देवदूत
 फ़सल }
 फ़सल } -अृतु, पीक
 फ़ितना-भांडणतंडा, संकट

फ़िराक-वियोग
 फ़िसाना-गोष्ट, कहाणी
 बंदा-सेवक, भक्त
 बज़म-सभा
 बदतर-अधिक वाओट
 बदन-शरीर
 वयाँ }
 वयान } -कथन, वर्णन
 वरपा-माजविलेले
 बरबाद-नष्ट
 वर्क-बीज
 वर्ग-फुलाची पाकळी, पान
 बहार-मौज, वसंत अृतु
 वागबाँ }
 वागवान } माळी
 वादा-दारु
 वादारुवार-मद्यपी
 वालोपर-पंख, पीस
 वालीन-अुशी, अुसें
 बिरहमन-ब्राह्मण, हिन्दु, मूर्तिपूजक
 बुत-मूर्ति, प्रेयसी
 बुतकदा }
 बुतखाना } - मंदिर, प्रेयसीचें
 बुतपरस्त-मूर्तिपूजक
 बुतपरस्ती-मूर्तिपूजा
 बुतफ़रोश-मूर्ति विकणारा
 बुतशिकन-मूर्तिभंजक
 बुनियाद-पाया, मूळ
 वू-वास, घाण

बेखुदी-आत्मविस्मृति
 बेज़बान-मुका, मूक
 बेदर्द-निर्दय
 बेदाद-जुलूम, चीज न होणे
 बेनूरी-निस्तेजता
 बेशअूर-बेअकली, असभ्य
 बेहतर-अधिक चांगले.
 बोसा-चुंबन, मुका
 मंज़िल-मजला, मुक्काम
 मकडी-कातण, कोळी (कीडा)
 मकतब-शाळा
 मखमूर-धुंद, नशेत असलेला
 मगारिब-पश्चिम
 मजबूर-लाचार, विवश
 मजबूरन-निरुपायास्तव
 मज़हब-धर्म, पंथ
 मजाज़ी-अैहिक, लौकिक
 मय-‘मै’ पहा
 मर्ग-मृत्यु
 मशरिक-पूर्व दिशा
 मसरूफ़-मग्न
 मसाअिब-दुःखें, आपत्ती
 महाफ़िल-सभा, मैफल
 महामिल-अुंटावरील खोगीर
 महशर-प्रलयाचा दिवस
 माजरा-घटना, रहस्य
 मानिंद-सारखें
 मानूस-परिचित
 माबूद-आराध्य, अीश्वर

माशूक-प्रेमपात्र
 माहौल-वातावरण
 मिल्लत-धर्मसंप्रदाय
 मिसमार-पाडून टाकलेला;
 अध्वस्त
 मिसी }
 मिस्सी } -मिश्री (दांतवण).
 मुअत्तर-सुगंधित
 मुअज़्ज़न-बांग देणारा
 मुतरब-गवयी
 मुनहासिर-अवलंबून
 मुबारक-शुभ; लखलाभ
 मुबारकबाद-अभिनंदन
 मुर्ग-पक्षी
 मुश्त-मूठ
 मुसकराना-स्मित करणे
 मुसीबत-संकट, आफत
 मुस्तक़िल-कायमचा
 मुहताज-गरजू
 मेहर-कृपा
 मै-दारु
 मैकदा }
 मैख़ाना } - दारुचा गुत्ता,
 मौका-संधि, मोका } - मदिरागृह
 मौत-मृत्यु
 यक-अेक
 यकसाँ-सारखा, समान
 या-हे
 रंज-दुःख

रक्तीव-प्रतिस्पर्धी,
 रफ़ीक़े-मित्र
 रब-अ़ीश्वर
 रसाओी-पोंच, प्रवेश
 रहगुज़र-रस्ता
 रहन-गहाण
 रहम-करुणा, दया
 रायगाँ-व्यर्थ
 राहत-आराम, सुख
 रिन्द-मस्त, धुंद
 रिहा-मुक्त, सुटका झालेला
 रिहाओी-सुटका
 रुखसार-गाल
 रूदाद-हकीमत, कहाणी
 रूह-आत्मा
 रेहन-गहाण
 रोशन-प्रकाशित, जाहीर
 लपकना-अुफाळणे
 लागरी-कृशता, दुर्बलता
 लुत्फ़-मजा, गोडी
 वजू-नमाजापूर्वी हातपाय धुणे
 वफ़ा-निष्ठा
 वफ़ादार-निष्ठावान्, प्रामाणिक
 वल्लाह-देवाची शपथ, खरोखर
 वाअिज़-अुपदेशक
 वाज़-अुपदेश
 विसाल-मीलन
 वीरान-वैराण
 शव-रात्र

शवनम-दंव
 शबाब-तारुण्य
 शमअ } मेणवची, दीप
 शमा }
 शरर-ठिणगी
 शहीद-हुतात्मा
 शाख-शाखा, फांदी
 शादाब-हिरवीगार, प्रफुल्लित
 शायर-कवि
 शुअरा- कविगण, ' शायर 'चे
 अनेकवचन
 शेख-मुस्लिम धर्मगुरु
 शै-वस्तु
 शैतान-सैतान
 शोर-कोलाहल, गोंगाट
 शोला-ज्वाला
 शोहरत-ख्याति
 सट-पासून
 सदा-आवाज
 सनम-मूर्ति, प्रियकर
 सनमकदा } 'बुतकदा' नाहा
 सनमखाना }
 सपना-स्वप्न
 सबक-धडा
 सबब-कारण
 सबज़-हिरवा, ताजा
 सत्र-संतोष, धीर
 सरज़मी-भूमि
 सहरा-जंगल

साक्री-मद्य पाजणारा
 सादादिली-भोळेपणा
 सिजदा-नमस्कार, दंडवत
 सिधारना-प्रस्थान करणे, मरणे.
 सियह }
 सियाह } -काळें
 सिरहाना-अुसें
 सिला-मोवदला, पारितोषिक
 सींग-शिंंग
 सुबह-सकाळ
 सू-वाजू; कडे
 सूरत-रूप, आकृति
 सूराख-भोक
 सैयाद-पारधी, शिकारी
 सोज़ व साज़-व्यथा, वेदना
 सौदा-वेड, छंद
 सौदाभी-वेडा
 हंगामा-कोलाहल, गडबड
 हकीकी-खरा, आध्यात्मिक
 हकीम-विद्वान्, वैद्य

हमदम-जिवलग मित्र

हमसफ़ीर-मित्र, समस्वर

हयात-आयुष्य

हरगिज़-मुळीचे

हरम-काबा, मशीद

हराम-निषिद्ध

हलाल-विहित

हश्र-प्रलयदिन

हसरत-हळहळ

हस्ती-अस्तित्व

हाल-स्थिति, अवस्था

हालत-स्थिति

हासिल-प्राप्त

हिजर-विरह, वियोग

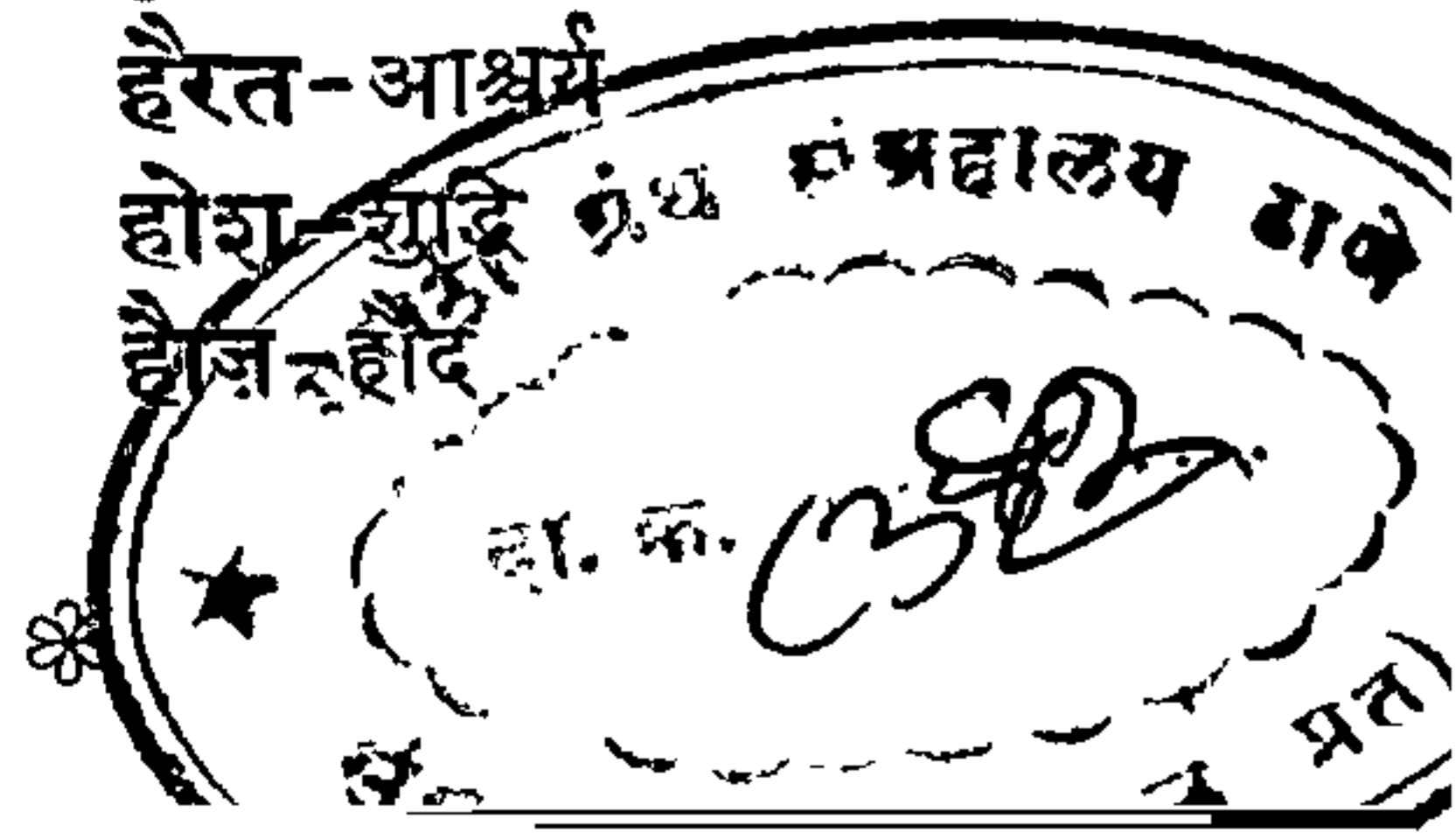
हुस्न-लावण्य, सौंदर्य

हूर-अप्सरा

हैरत-आश्चर्य

होश-सुद्धि

हैज़ि-हौद

टीपः—अे : फ़ारसी भाषेंतील 'अे' (चां, चीं, चें) हा अक्षरचा

प्रत्यय अुर्दूतहि प्रचलित आहे. अिग्रजीतील of सारखा त्याचा प्रयोग असतो. अुदाहरणार्थ : निशान अे अिस्क म्हणजे प्रेमाचे डाग अथवा खुणा. विशेषण व विशेष्य यांचा संबंध दर्शविण्याचें कार्यहि हा 'अे' करतो. अुदाहरणार्थ : दाना अे फ़िरंग म्हणजे विद्वान् फ़िरंगी.

श्रीपाद जोशी यांचीं कांहीं अितर पुस्तकें

स्वतंत्र

सुरंगा [लघु कादंबरी]	(मराठी)
मी पाहिलेले गांधीजी	(")
काजी नजरुल अस्लाम	(")
काँग्रेस व राष्ट्रभाषा	(")
अुर्दूके अदीब	(हिंदी)
अुर्दू-लिपि-परिचय	(")
हफ्तेमें अुर्दू लिपि	(")
हफ्तेमें नागरी लिखावट	(अुर्दू)

संपादित

मराठी हिन्दुस्तानी कोश	
विद्यार्थी हिन्दी-मराठी कोश	
जीवनदीक्षा	(नाना आठवले)
स्नेहाचे झरे	(दादा धर्माधिकारी)
सन्तोंका प्रसाद	(हिंदी)
अेकांकिका	(")
कथाकुंज (भाग १, २)	(")

भाषांतरें

गुजरातींतून मराठी

बह्मदेशचा प्रवास	(कालेलकर)
जीवनविहार	(")
जीवन संस्कृति	(")
जीवन आणि समाज	(")
समाज आणि समाजसेवा	(")
हिंदूंचें समाजकारण	(कालेलकर)
सामाजिक प्रश्न	(")

गुजरातींतून हिन्दी

जीवनका काव्य	(कालेलकर)
जीवन-विहार	(")
जीवन-साहित्य	(")
स्मरणयात्रा	(")

हिन्दींतून मराठी

अंतरीचे बोल	(वियोगी हरि)

मराठींतून हिन्दी

लोकजीवन	(कालेलकर)
गीता, कर्मयोग और सत्याग्रह	
नये चीनकी झलक	(खाडिलकर)

अुर्दूंतून मराठी

आणि माणसाचा मुडदा पडला	
	(रामानंद सागर)
बंडखोर आत्मे	(खलील जिब्रान)
सलमा	(")
वेडा	(")
हिरे आणि हिरकण्या	(")
चिनी कथाकुंज	(कथासंग्रह)
अमर चीन	(")

अंग्रजींतून हिन्दी

नागरिकताकी शिक्षा	
	(सोफिया वाडिया)

REFBK-0008363

REFBK-0008363

काजी नजरुल अस्लाम

(लेखक : श्रीपाद जोशी)

सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक व रसिक विद्वान्
महामहोपाध्याय प्राध्यापक दत्तो वामन पोतदार
आपल्या पत्रांत लिहितात :—

“ ‘नजरुल अस्लाम’ वरील छोटेंच पण
चटकदार पुस्तक वाचून आपल्या ‘आंतर
भारती’ मालेंत तुम्हीं चांगली भर घातली
याबद्दल संतोष वाटला.

‘नजरुल अस्लाम’ यांचेविषयीं सुप्रसिद्ध
हिन्दी साहित्यिक श्री जयचंद्र विद्यालंकार
यांचे तोंडून अनेक वेळां चांगलें मत ऐकलें
होतें. परंतु अधिक माहितीची अिच्छा
अतृप्तच राहिली होती. तुमच्या या पुस्तिकेनें
ती कांहीं अंशीं तृप्त झाली. अितकेंच नव्हे
तर नवी भूक जागृत झाली. तुम्हीं थोडक्यांत
परंतु अुद्बोधक परिचय करून दिला आहे.
या राष्ट्रीय महाकवीच्या वाणींत हिन्दु
परंपरेचाहि परिचय अुत्तम मिळतो आणि
बंगालींत संस्कृत कसें अेकजीव झालें आहे
याचा प्रत्यय येतो.

हार्ती घेतांच आधीं संपवून टाकावा असें
वाटून ग्रंथ हातावेगळा केला याहून अधिक
शिफारस काय ल्याहावी ? ”

आंतरभारतीचे प्रथम प्रकाशन

मन्हाटी संस्कृति

(A New Approach To The Dravidian Problem)

लेखक : श्री शं. बा. जोशी, धारवाड.

प्रसिद्ध इतिहास-संशोधक प्राध्यापक न. र. फाटक या ग्रंथाविषयी लिहितात:—

“ समग्र वाचन चार तासांत पुनः करतां आलें. कर्णाट-मन्हाट अेकच हा सिद्धान्त मांडतांना ज्या पुराव्याचा आधार घेतलेला आहे त्यांतल्या कांहीं पुराव्याचा मला माझ्या व्यासंगांत विचार करावा लागलेला असल्या-मुळें तेवढा भाग अधिक बारकाीने व गोडीने वाचला जावा हें स्वाभाविक आहे. महाराष्ट्राचा पूर्वेतिहास निश्चित करतांना केवळ चालू महाराष्ट्राच्या सीमैर्ताल पुराव्यांचा विचार करून भागणार नाहीं. त्यासाठीं सदर सीमांच्या पलीकडे पुष्कळ दूरवर आजूबाजूस दृष्टिक्षेप करायला हवा ही गोष्ट आतांच्या पुस्तकांने अधिक जोरदारपणें लोकांच्या निदर्शनास आणली आहे व त्याकरितां याचा महाराष्ट्रांने आदर करावयास पाहिजे. ”

पृष्ठे २२४

किंमत पांच रुपये

‘ आंतरभारती ’चे आगामी प्रकाशन

अुर्दूचीं नवरत्नें

(लेखक : श्रीपाद जोशी)

अुर्दूतील सर्वोत्कृष्ट नअू कवींच्या जीवनाचा व काव्याचा
रसग्रहणात्मक परिचय

आं त र भा र ती का र्यां ल य

३८८ नारायण पेठ, पुणे २